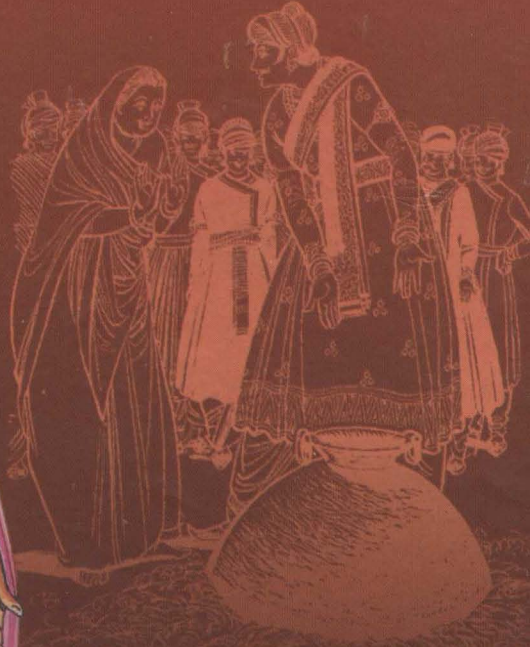

જયભિખ્ખુ જન્મશતાબ્દી ગ્રંથાવલિ

ઉદા મહેતા

- જયભિખ્ખુ

વર્ણ

જયતિખ્મુ જન્મશતાબ્દી ગ્રંથાવલિ

ઉદા મહેતા

(ગુજરાતના સુવર્ણયુગનો સમર્થ માનવી)

જયતિખ્મુ

શ્રી જયતિખ્મુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ

૧૩/બી, ચંદ્રનગર સોસાયટી, જયતિખ્મુ માર્ગ,
પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭

Jaybhikhkhu Janmashatabdi Granthavali
Uda Maheta
by Jaybhikhkhu
Published by Shri Jaybhikhkhu Sahitya Trust, Ahmedabad-380007

© સર્વ હક લેખકના

ISBN : 978-81-89160-80-7

આવૃત્તિ : જયભિખ્ખુ જન્મશતાબ્દી ગ્રંથાવલિ, ૨૦૦૮

પૃ. ૧૪ + ૧૨૨

કિંમત : રૂ. ૭૫

પ્રકાશક

કુમારપાળ દેસાઈ (માનદ્ મંત્રી)
શ્રી જયભિખ્ખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ
૧૩/બી, ચંદ્રનગર સોસાયટી, જયભિખ્ખુ માર્ગ, પાલડી,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

મુખ્ય વિકેતા

ગુર્જર એજન્સીઝ
રતનપોળ નાકા સામે,
ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
ફોન : ૨૨૧૪ ૯૬૬૦

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ
૫૧/૨, રમેશપાર્ક સોસાયટી
વિશ્વકોશ માર્ગ, ઉસ્માનપુરા,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩
ફોન : ૨૭૫૫ ૧૭૦૩

આવરણચિત્ર : રજની વ્યાસ

મુદ્રક : કિન્ના ગ્રાફિક્સ, ૯૬૬, નારણપુરા જૂના ગામ, નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩

અર્પણ

મરુભૂમિ(મારવાડ)માં જન્મેલાં અને

દેશવિદેશમાં વ્યવસાય સાથે

ઉત્કૃષ્ટ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરનારાં

શ્રી ઉદય જૈન

અને

શ્રીમતી સુશીલા જૈનને

(હુસ્તન)

સાદર

જયભિખ્ખુ જન્મશતાબ્દી ગ્રંથાવલિ

નવલકથા

૧. વિક્રમાદિત્ય હેમુ	૨. ભાગ્યનિર્માણ
૩. દિલ્હીશ્વર	૪. કામવિજેતા
૫. પ્રેમભક્ત કવિ જયદેવ	૬. ભગવાન ઋષભદેવ
૭. ચક્રવર્તી ભરતદેવ	૮. ભરત-બાહુબલી

નવલિકાસંગ્રહ

૧. ફૂલની ખુશબો	૨. ફૂલ નવરંગ
૩. વીર ધર્મની વાતો ભાગ - ૧	૪. વીર ધર્મની વાતો ભાગ - ૨
૫. માદરે વતન	

ચરિત્ર

૧. ભગવાન મહાવીર	૨. સિદ્ધરાજ જયસિંહ
૩. ઉદા મહેતા	૪. મંત્રીશ્વર વિમલ

કિશોર સાહિત્ય

૧. હિંમતે મદદ	૨. યજ્ઞ અને ઈંધણ
૩. માઈનો લાલ	૪. જયભિખ્ખુ વાર્તાસૌરભ

બાળકિશોર સાહિત્ય

૧. બાર હાથનું ચીભડું	૨. તેર હાથનું બી
૩. પ્રાણી મારો પરમ મિત્ર	૪. પ્રાણીપ્રેમની કથાઓ
૫. નીતિકથાઓ	૬. લાખેણી વાતો

બાળસાહિત્ય

૧. દીવા શ્રેણી (૫ પુસ્તિકાનો સેટ)
૨. ફૂલપરી શ્રેણી (૫ પુસ્તિકાનો સેટ)

જૈન બાળગ્રંથાવલિ

૧. જૈન બાળગ્રંથાવલિ ભાગ - ૧ (૧૦ પુસ્તિકાનો સેટ)
૨. જૈન બાળગ્રંથાવલિ ભાગ - ૨ (૧૦ પુસ્તિકાનો સેટ)

પ્રકાશકીય

જિંદાદિલીને જીવન માણનાર અને માનવતાનો મધુર સંદેશ આપતું સાહિત્ય સર્જનાર શ્રી જયભિખ્ખુના જન્મશતાબ્દી વર્ષે 'શ્રી જયભિખ્ખુ જન્મશતાબ્દી ગ્રંથાવલિ'ના ઉપક્રમે દેશના ઊગતી આશાઓને પ્રેરણા અને બળ આપનાર, ગુજરાતના સુવર્ણયુગના સમર્થ માનવી 'ઉદા મહેતા'નું ચરિત્ર પ્રગટ કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

શ્રી જયભિખ્ખુએ સમગ્ર જીવન કલમના ખોળે વ્યતીત કર્યું હતું. માનવમૂલ્યો, રાષ્ટ્રપ્રેમ, નારીસન્માન અને સર્વધર્મસમભાવની ભાવના ધરાવતી ૨૯૭ જેટલી નાની-મોટી કૃતિઓની એમણે રચના કરી હતી અને ગુજરાતની જનતાના હૃદયમાં સ્નેહ અને આદરભર્યું સ્થાન મેળવ્યું હતું. એમના જીવનકાળમાં મુંબઈ અને કોલકાતા જેવાં શહેરોમાં એમની ષષ્ટિપૂર્તિ નિમિત્તે સન્માનના કાર્યક્રમો યોજાયા હતા. એ પછી એમના મિત્રોએ એમને સારી એવી રકમની થેલી અર્પણ કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ પૈતૃક સંપત્તિનો અસ્વીકાર કરનાર જયભિખ્ખુ સમાજની સંપત્તિનો સ્વીકાર કરે ખરા ? એમણે સન્માન સ્વીકાર્યું પણ એકઠી થયેલી રકમની થેલીનો અસ્વીકાર કર્યો. આયોજકોને એ રકમ સવિનય પરત કરી. આથી સહુ મિત્રોએ મળીને પ્રજાને જ્ઞાન સાથે સાહિત્ય દ્વારા માનવતાનો સંદેશ મળે તે હેતુને લક્ષમાં રાખીને 'શ્રી જયભિખ્ખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ'ની સ્થાપના કરી.

આમ એમના સમયમાં સ્થપાયેલ જયભિખ્ખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ સતત સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ કરતું રહ્યું છે. આ ટ્રસ્ટ દ્વારા સમાજમાં માનવતાના ઉચ્ચ સંસ્કાર પ્રેરે તેવાં એકસો જેટલાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે. જયભિખ્ખુના અવસાનની પ્રથમ પુણ્યતિથિએ પ્રારંભાયેલી જયભિખ્ખુ સ્મૃતિ વ્યાખ્યાનની પરંપરા અમદાવાદ ઉપરાંત મુંબઈ અને ભાવનગરમાં ચાલી રહી છે. આ શહેરોમાં સાહિત્યકારો અને ચિંતકોએ જયભિખ્ખુના સર્જનનું સ્મરણ કરવાની સાથોસાથ કોઈ સાહિત્યિક વિષય પર વક્તવ્યો આપ્યાં છે. માનવતાનાં મૂલ્યોને જગાડતી સાહિત્યિક કૃતિને કે માનવકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ કરનારને જયભિખ્ખુ એવોર્ડ એનાયત કરવામાં આવે છે. ચંદ્રવદન મહેતા જેવા સાહિત્યકાર કે શ્રી અરવિંદ મફતલાલ જેવા સેવાપરાયણ વ્યક્તિને આ એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યા છે.

પૂર્વસ્નાતક કક્ષા, અનુસ્નાતક કક્ષા અને સાહિત્યરસિકો માટે પ્રતિવર્ષ યોજાતી નિબંધસ્પર્ધામાં સરેરાશ ત્રણેક હજાર નિબંધો આવે છે. તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને જયભિખ્ખુ સ્મૃતિ ચંદ્રક આપવામાં આવે છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં અને ભાવનગર યુનિવર્સિટીમાં

સ્નાતક કક્ષાએ ગુજરાતી વિષયમાં પ્રથમ સ્થાન મેળવનાર તથા ઉત્તર ગુજરાત હેમચંદ્રાર્ય યુનિવર્સિટીમાં અનુસ્નાતક કક્ષાએ ‘ભારતીય સાહિત્ય’ વિષયમાં પ્રથમ આવનાર વિદ્યાર્થીને જયભિખ્ખુ ચંદ્રક એનાયત કરવામાં આવે છે. આ સંસ્થા દ્વારા આબાલવૃદ્ધ હોંશે હોંશે વાંચે એવી સંસ્કારપ્રેરક અનુપમ ગ્રંથાવલિ, વિમલ ગ્રંથાવલિ, વિદ્યાદીપ ગ્રંથાવલિ અને કમલ ગ્રંથાવલિનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે. વૃદ્ધ, અપંગ અને અશક્ત લેખકને એમનું સ્વમાન અને ગૌરવ જાળવીને આર્થિક સહયોગ આપવામાં આવે છે. આવી રીતે શ્રી જયભિખ્ખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ દ્વારા અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. ૧૯૯૧માં આ ટ્રસ્ટના રજતજયંતિ વર્ષની પણ મોટે પાયે ઉજવણી કરવામાં આવી હતી અને અત્યારે જયભિખ્ખુ જન્મશતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે શ્રી રાજસોભાગ સત્સંગ મંડળ, સાયલામાં યોજેલા સાહિત્ય-સત્ર સમયે એ સ્થળને ‘જયભિખ્ખુ નગર’ નામ આપવામાં આવ્યું તેમજ જયભિખ્ખુના જીવન અને કવનને અનુલક્ષીને એક બેઠકમાં જુદા જુદા વિદ્વાનોએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. અમદાવાદના ટાગોર થિયેટરમાં, ભાવનગરના શ્રી યશવંતરાય નાટ્યગૃહમાં તથા મુંબઈના શ્રી બિરલા માતૃશ્રી સભાગૃહમાં જયભિખ્ખુ જન્મશતાબ્દી ઉત્સવનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે જયભિખ્ખુના ગ્રંથોનું પ્રકાશન, જયભિખ્ખુના સર્જન વિશે વિદ્વાનોનાં વક્તવ્યો તેમજ જયભિખ્ખુ લિખિત ‘બંધન અને મુક્તિ’ નાટક પ્રસ્તુત કરવાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું.

‘જયભિખ્ખુની જન્મશતાબ્દી’ નિમિત્તે ‘જયભિખ્ખુ : વ્યક્તિત્વ અને વાક્યમય’ અંગેનો પ્રિ. નટુભાઈ ઠક્કરે લખેલો ગ્રંથ ઉપરાંત ‘જીવનધર્મી સાહિત્યકાર જયભિખ્ખુ’ એ વિશે શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ લિખિત પુસ્તિકા પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવી. જયભિખ્ખુના વિપુલ સાહિત્યસર્જનમાંથી એમની મહત્ત્વની નવલકથાઓ, ટૂંકી વાર્તાઓ, ચરિત્રો, ધર્મકથાઓ અને બાળસાહિત્ય પ્રકાશિત કરી રહ્યા છીએ, જેથી જયભિખ્ખુનું ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોને ઉપલબ્ધ થશે.

જયભિખ્ખુ શતાબ્દી ગ્રંથાવલિ દ્વારા જયભિખ્ખુની મૌલિક સાહિત્યસૃષ્ટિ અને તેજસ્વી કલમનો આસ્વાદ ભાવકોને માણવા મળશે.

૨૦૦૮

ટ્રસ્ટીમંડળ

શ્રી જયભિખ્ખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ

‘ચરિત્ર ચારિત્રને ઘડે છે.’

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતના ભુલાયેલા એક વીર નરની આ કથા છે. રંકમાંથી આપબળે રાય થનાર, મા ગુર્જરીને ચરણે લીલુડું માથું ધરનાર એક નરબંકાનું આ આછું જીવનચિત્ર છે.

ભારત આપણો દેશ છે, ગુજરાત આપણો પ્રાંત છે. દેશ અને પ્રાંત એક છે, એક શરીર અને અલગ અલગ એનાં અંગોની જેમ.

એક સામાન્ય ગણતરી મુજબ—બંગાળને દેશનું મગજ ગણીએ, પંજાબને દેશના બાહુ લેખીએ, ઉત્તર પ્રદેશને એનું ઉદર લેખીએ, મદ્રાસને મગજ લેખીએ — એમ દરેક પ્રાંતને ભારત-દેહનો કોઈ ભાગ લેખીએ, તો એ લેખામાં ગુજરાતને દેશનું નાક લેખવું જોઈએ.

કારણ કે આ ભૂમિએ ભારત દેશના નાકસમા વિશ્વવંદ્ય મહાત્માજી, લોહપુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ, મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી જેવા અનેક વીરોને જન્મ આપ્યો છે.

દિશાઓ તો બધી સમાન છે, પણ સૂરજને જન્મ આપનાર દિશા પૂર્વ જ છે : એમ દેશ તો બધા છે : પણ વિશ્વપુરુષ ગાંધીજીને જન્મ આપનાર તો ગુજરાત છે. જેમ સૂરજને જન્મ આપનાર પૂર્વ દિશા પૂજાને યોગ્ય લેખાય છે, એમ ભાવિમાં ગુજરાત, જગતભરનું તીર્થ બનશે, એમાં શંકા નથી.

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ ભવ્ય છે. દુનિયાનું જૂનામાં જૂનું તીર્થ પ્રભાસતીર્થ એને ત્યાં છે.

આ વાત તો બહુ જૂની થઈ.

મધ્યકાળની વાત લઈએ, તો રાજા મૂળરાજથી લઈ મહારાજા કુમારપાળ સુધીનો સમય અનેરો છે. દેશના આખા ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છે. લગભગ સો વર્ષનો સમય છે.

એ સમયના રાજા કરણદેવ, રાજમાતા મિનળદેવી, સિદ્ધરાજ જયસિંહ ને મહારાજા કુમારપાળ જગતના ઇતિહાસમાં મુકાય તેવા લોકનૃપતિઓ છે. એ સમયનું ચિત્ર અદ્ભુત છે. એ સમય સોનેરી છે.

શ્રી અને સરસ્વતી — બંને નદીઓ અહીં બે કાંઠે વહેતી દેખાય છે. સંતો, શૂરાઓ ને સતીઓથી દેશ સોહામણો લાગે છે. ધર્મક્ષેત્ર અને કર્મક્ષેત્ર — બંને ક્ષેત્રમાં ગુજરાતી વીરો આગળ પડતા છે.

શૈવો અને જૈનો દૂધ-પાણીની જેમ રહે છે. અહીં એક બાપના બે દીકરા એક ઘરમાં બે ધર્મ સુખેથી પાળતા સાથે વસે છે.

હિંદુ અને મુસ્લિમો બંનેને અહીં સરખો ઇન્સાફ મળે છે. રે ! હિંદુઓ મસ્જિદ બાંધે છે, પોતાના મુસ્લિમ બંધુઓ માટે !

પરધનમાં કોઈને રસ નથી, પરસ્ત્રીમાં પાપ મનાય છે, હિંસાથી શક્ય હોય ત્યાં સુધી સહુ દૂર રહે છે.

અહીં બુદ્ધિધન મહામંત્રીઓ છે. દરિયો પી જનાર શાહસોદાગરો છે, પોતાની પોઠોથી ગામ વસાવનાર સાર્થવાહો છે, પતિ પાછળ પ્રાણ આપનાર સતીઓ છે.

અહીંની ગણિકાઓ સતીનાં અરમાન રાખે છે.

દિવસ પછી રાત આવે છે, એમ કોઈક વાર ઇતિહાસનાં અંધારાં અહીં પથરાયાં. આપણે આપણને વામણા જાણ્યા, આપણે હાથે આપણા ઇતિહાસ ભૂંડા રચાયા !

આજ ઇતિહાસનાં અજવાળાં પથરાયાં છે. આપણે આપણી ભૂમિને પિછાણીએ. એ પિછાન માટે ગુજરાતના એક વીર નરની કથા અહીં આપી છે.

અફસોસની બીના છે કે આ વીર નરની આપણે જ હાથે ખોટી ઠેકડી થઈ છે. ‘જીવ ગયો પણ રંગ રહ્યો’ કહેવતની જેમ ઇતિહાસનો જીવ કાઢી મનના નવલ રંગને આપણે જાળવ્યો છે. એમાં ગૂર્જરીના સપૂતને ફરી ઓળખીએ. અમને આશા છે, કે આ ચરિત્ર દેશની ઊગતી આશાઓને પ્રેરણા અને બળ આપશે. આ પુસ્તક પ્રથમ વાર લોકપ્રકાશન લિમિટેડ જેવી માતબર સંસ્થા દ્વારા પ્રગટ થયું હતું : એવી જ માતબર સંસ્થા શ્રી ગૂર્જર દ્વારા ફરી પ્રકાશન પામે છે. બંનેનો આભારી છું.

— જયભિખ્ખુ

સવાઈ સાહિત્યકાર જયભિખ્ખુ

કેટલાક લેખકો એવા હોય છે જેમનાં લખાણોમાંથી જીવનનાં મૂલ્યો આપોઆપ ઊપસી આવે છે. કેટલાક લેખકો એવા પણ હોય છે જે પોતાના વક્તવ્યમાંથી જીવનનાં મૂલ્યો ઉપસાવી આપે છે અને બીજા કેટલાક એવા પણ હોય છે જેમની કૃતિ પોતે જ મૂલ્યરૂપ હોય છે. 'જયભિખ્ખુ' પ્રથમ પ્રકારના લેખક હતા. તે જીવનધર્મી સાહિત્યકાર હતા. તેઓ ગળથૂથીમાં ધર્મ અને તેનાં મૂલ્યો લઈને આવ્યા હતા પણ તેમની ધર્મની વ્યાખ્યા વિશાળ હતી. જીવનને ટકાવી રાખનાર બળ તરીકે તેમણે ધર્મને જોયો હતો અને તેથી એમની વાર્તાઓ, નવલકથાઓ અને અન્ય સાહિત્યનો વિષય ધર્મ કે ધર્મકથા રહેલ છે. તાત્વિક રીતે જોઈએ તો કોઈ ધર્મ માનવતાથી વિમુખ હોતો નથી. માણસ તેનો ઉપયોગ કે અર્થઘટન પોતાની અનુકૂળતા મુજબ માનવધાતક સિદ્ધાંત તરીકે કરીને કલેશ વહોરે છે.

'જયભિખ્ખુ' જૈન ધર્મના લેખક છે અને નથી. છે એટલા માટે કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશને અહિંસાની વ્યાપક ભૂમિકા ઉપર સમજાવે છે અને તેઓ જૈન ધર્મના લેખક નથી તેનું કારણ એ કે જૈન કથાવસ્તુમાંથી સાંપ્રદાયિક તત્ત્વ ગાળી નાખીને તેઓ માનવતાની સર્વમાન્ય ભૂમિકા ઉપર તેને મૂકી આપે છે. દા.ત., 'ભગવાન ઋષભદેવ'માં માનવધર્મનું આલેખન સમાજને શ્રેયસ્કર માર્ગે દોરે તેવું છે અને 'કામવિજેતા સ્થૂલભદ્ર'માં જૈન ધર્મનું સ્વારસ્ય પ્રગટ કરી બતાવ્યું છે. તે જ રીતે 'વિક્રમાદિત્ય હેમુ'માં ઇસ્લામ અને 'પ્રેમભક્ત કવિ જયદેવ'માં વૈષ્ણવ ધર્મનું હાઈ સમજાવ્યું છે. આ પ્રકારનો અભિગમ ગુજરાતી લેખકોમાં 'જયભિખ્ખુ'એ દર્શાવ્યો છે તે આજના બિનસાંપ્રદાયિક માહોલમાં ખાસ નોંધપાત્ર છે.

'જયભિખ્ખુ'ની વાર્તાઓનાં શીર્ષક વાંચીને કોઈને એમ લાગે કે તે ધર્મ-ઉપદેશક છે; પરંતુ તેમની કલમમાં જોશ છે એટલી જ ચિત્રાત્મકતા છે. આથી તેમની વાર્તાઓ બાળકો, કિશોરો અને પ્રૌઢોને પણ ગમે છે. સરસ અને સચોટ કથનશૈલી ભાવકોને સુંદર રસભર્યું સાહિત્ય વાંચ્યાનો આનંદ આપે છે.

તેમણે લખેલી 'વિક્રમાદિત્ય હેમુ', 'ભાગ્યનિર્માણ', 'દિલ્હીશ્વર' વગેરે ઐતિહાસિક નવલોમાં વખણાયેલી 'પ્રેમભક્ત કવિ જયદેવ' છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને બાધક ન નીવડે અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને પૂરો ન્યાય મળે એ દૃષ્ટિએ એમણે કવિ જયદેવનું પાત્રાલેખન કર્યું છે. જયદેવ અને પદ્માના પ્રેમનું તેમાં કરેલું નિરૂપણ તેમની સર્જનશક્તિના વિશિષ્ટ ઉન્મેષરૂપ છે.

તેમણે કિશોરોને મસ્ત જીવનરસ પાય એવી 'જવાંમદ' શ્રેણીની સાહસકથાઓ આપી છે, જે આપણા કિશોરસાહિત્યમાં કીમતી ઉમેરારૂપ છે.

તેમના સંખ્યાબંધ વાર્તાસંગ્રહોમાં 'માદરે વતન', 'કંચન અને કામિની', 'યાદવાસ્થળી', 'પારકા ઘરની લક્ષ્મી', 'પ્રેમપંથ પાવકની જવાલા', 'શૂલી પર સેજ હમારી' વગેરે સંગ્રહો ધ્યાનપાત્ર છે. જેમાંની ઉત્કૃષ્ટ વાર્તાઓનો સંચય હવે પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યો છે. તેમની ટૂંકી વાર્તા લખવાની પદ્ધતિ સીધી, સચોટ અને કથનપ્રધાન હોય છે.

વાર્તાકાર તરીકેની તેમની બીજી વિશિષ્ટતા જૂની પંચતંત્ર શૈલીમાં તેમણે લખેલી જૈન, બૌદ્ધ અને હિંદુ ધર્મની પ્રાણીકથાઓમાં પ્રતીત થાય છે. દીપકશ્રેણી અને રત્નશ્રેણી પણ લોકપ્રિય થયેલી છે. જથ્થો અને ગુણવત્તા બંનેમાં 'જયભિખ્ખુ'નું બાળસાહિત્યક્ષેત્રે પ્રદાન માતબર છે. સચોટ સંવાદો, સુંદર તખ્તાલાયકી અને ઉચ્ચ ભાવનાદર્શનને કારણે એમણે લખેલાં નાટકો રેડિયો અને રંગભૂમિ ઉપર સફળ પ્રયોગ પામેલ છે.

તેમણે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનું 'નિર્ગ્રંથ ભગવાન મહાવીર' નામનું ચરિત્ર આપેલું છે. શૈલીની સરળતા, વિગતોની પ્રમાણભૂતતા અને વસ્તુની ભવ્યોદાત્ત પ્રેરકતાને કારણે એ કૃતિ ઉચ્ચકોટિની સાહિત્યિક પ્રતિષ્ઠા પામેલી છે. જયભિખ્ખુના વિપુલ સાહિત્યસર્જનમાંથી ચયન કરીને એમનું ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય નવા રૂપે પ્રકાશિત થાય છે, તેનો આનંદ છે.

ધર્મ જીવનવ્યાપી હવા છે. તેને કલાની મોરલીમાંથી ફૂંકવાની ફાવટ બહુ થોડા લેખકોમાં હોય છે. 'જયભિખ્ખુ' એ કાર્ય પ્રશસ્ય રીતે બજાવી શક્યા હતા. અનેક સાંપ્રદાયિક સંકેતોને તેમણે પોતાની સૂઝથી બુદ્ધિગમ્ય બનાવી આપ્યા છે. ધર્મકથાના ખોખામાંથી લેખકની દીપ્તિમંત સૌષ્ઠવભરી કલ્પના વૃત્તિઓના સંઘર્ષથી ભરપૂર પ્રાણવંતી વાર્તા સર્જે છે અને વિવિધરંગી પાત્રસૃષ્ટિ ઊભી કરે છે. આપણું ધર્મકથાસાહિત્ય પ્રેરક અને રસિક નવલકથા માટે કેટલા મોટા પ્રમાણમાં કાચો માલ આપી શકે તેમ છે તેનું નિદર્શન મુનશીની નવલકથાઓની માફક જયભિખ્ખુની પૌરાણિક નવલકથાઓ પણ કરી રહી છે.

'જયભિખ્ખુ'નું વ્યક્તિત્વ લોહચુંબક જેવું અને સ્વભાવ ટેકીલો હતાં. તે નર્મદની પરંપરાના લેખક હતા. વારસામાં મળતી પૈતૃક સંપત્તિ ન લેવી, નોકરી ન કરવી અને લેખનકાર્યમાંથી જ મળે તેમાંથી. ગુજરાત ચલાવવું એ નિર્ણયો તેમણે એ જમાનામાં જ્યારે લેખકનાં લેખ કે વાર્તાને પુરસ્કાર આપવાની પ્રથા બંધાઈ ન હતી ત્યારે કર્યા

હતા. સાહસ, ઝિંદાદિલી, નેકી અને વફાદારીની વાતો એમની પાસેથી કદી ખૂટે નહિ. તેમના વ્યક્તિત્વમાં પણ એ ગુણો હોવાથી તેમનું સ્નેહી વર્તુળ મોટું હતું. તેમનો સ્વભાવ પરગજુ હતો. દુખિયાંનાં આંસુ લૂછવામાં તેમને આનંદ આવતો. માનવતાના હામી જયભિખ્યુ સમર્થ સાહિત્યકાર હતા પણ વ્યક્તિ તરીકે સવાઈ સાહિત્યકાર હતા.

૨૦૦૮

- ધીરુભાઈ ઠાકર

અનુક્રમ

૧. મારવાડ મનસૂબે ડૂબી	૧
૨. મા અને દિકરો	૯
૩. ભાગ્યશાળીનું ભૂત	૧૭
૪. ઉદો ઇતિહાસ ભણે છે	૨૨
૫. ભાગ્યદેવી	૩૫
૬. ઉદો ગુજરાતી	૪૨
૭. ઉદયન-વિહાર	૪૭
૮. રાજમામા	૫૪
૯. ખંભાતના દંડનાયક	૫૯
૧૦. મહાન ભાગ્ય	૬૬
૧૧. નર કે વાનર	૭૦
૧૨. અદલ ઈન્સાફ	૭૮
૧૩. કપુરચંદ કાછલિયા	૮૪
૧૪. વરૂ ને ઘેટાની વાત	૯૨
૧૫. ગુરુવાણી ફળી	૯૮
૧૬. ભૂત જાગ્યાં ને ભાગ્યાં	૧૦૨
૧૭. વરસ ઍંશીને ઉંબરે	૧૧૧
૧૮. શહાદત	૧૧૫
૧૯. અંતિમ ઈચ્છા	૧૧૮
૨૦. શીરા માટે શ્રાવક	૧૨૧

ઉદા મહેતા

મારવાડ મનસૂબે ડૂબી

મારવાડનો સૂક્રે પાટ પડ્યો છે.

મોટું એવું મસાણ છે. પાસે સુક્રઈ ગયેલી નદી છે.

નદીને કાંઠે ઘેઘૂર ખીજડો ઊભો છે. પોલું એનું થડ છે. શીળી એની છાયા છે.

મરુભોમ છે. નાખી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી લીલું ઝાડવું દેખાતું નથી. રણ, રણ ને રણ !

રેતીના વંટોળ ઊડે છે. બાવળના સૂક્ર વનમાંથી લૂની લપટો આવે છે ચારે ક્ષેર ઝાંઝવાનાં જળ દેખાય છે. પાણીની આશાએ દોડતાં હરણાં ક્ષોતે મરે છે.

એવાં મરેલાં જાનવરનાં હાડપિંજર રસ્તે-રસ્તે રાજી છે. ખોપરીઓમાં ભરાયેલો પવન પાવો વગાડે છે.

ક્રળા ઉનાળે એક જુવાનિયો પંથ ક્રપતો ચાલ્યો જાય છે. એ મારુ જુવાનનું ગોરું-ગોરું મોં છે. તાપથી તપીને એ તાંબાવરણું બન્યું છે. ઉંમર હશે સોળ સત્તરની, પણ નાની-નાની ક્રમઠી જેવી મૂછો ખેંચાણી છે. દાઢીના પલા

હજી ફૂટયા નથી.

માથે જૂની મારવાડી પાઘ ફાટી ગઈ છે. એમાંથી, હવામાં ધજા ફરફરે એમ મોં પર, ચીંથરાં ફરફરે છે. કમર પર તલવાર છે. મ્યાન સાવ જરીપુચણું છે.

કાને બે શેલકડી છે : સાહ્યબીમાં સાહ્યબી આટલી છે ! બાકી તો પગમાં જૂતી નથી. માથામાં તેલ નથી. દેહ પર થીંગડું દીધેલું વેજાનું કેડિયું છે. કાછડો વાળીને ધોતી પહેરી છે. ધોતલી ટૂંકી છે. ગોઠણ સાવ ખુલ્લા છે.

ખભા પર એક ઝોળી અને માથા પર કુડલું છે. ઝોળીમાં ત્રાજવાં ને બાટ છે. કુડલામાં તાજી તાવણાનું ઘી છે.

ગામેગામ ઘી ઉઘરાવતો હવે એ પાછો વળ્યો છે.

ધોમ ધખતો જાય છે. પંખી જીવતાં શેક્રઈ જાય એવી લૂ વહે છે. પૃથ્વી વરાળો કાઢે છે.

ઘીવાળા જુવાનના દેહ પરથી પરસેવાનાં ઝરણાં વહે છે. છાપરાના મોભારેથી પાણી ચૂએ, એમ માથા પરથી પરસેવો નીચે ટપકે છે.

‘અઠે હી દ્વારકાં ! કરતોકને જુવાનિયો ઝાડ નીચે ઝુકાવે છે. ઘીનું કુડલું જાળવીને ઝાડની બખોલમાં મૂકે છે. ઝોળીનું ઓશીકું કરી પૃથ્વી પર લંબાવે છે. ખીજડાની છાયા માબાપ જેવી મીઠી શીતળ છે.

ઘાણી શેક્રાય એવો તાપ છે, પણ જુવાનિયાને જાણે એનો કંઈ હિસાબ નથી. રેતીના વંટોળ એના મનને મૂંઝવતા નથી, મોજીલું એનું મન કંઈ કંઈ મનસૂબા કરે છે.

હતો તો ઘીનો સામાન્ય વેપારી ! ઉદ્ધે એનું નામ. પાંચ-પંદર શેરની લે-વેચ કરનારો, પણ મન ભારે જીવરું છે.

રોજ મનમાં ને મનમાં પરણે છે અને મનમાં ને મનમાં રાંડે છે. રોજ મનમાં ને મનમાં ક્રેટકાંગરા ચણે છે, ને ચણેલા ક્રેટકાંગરા મનમાં રોજ તોડે છે. મનનો ઊંટ એવો બબૂક્રે છે કે રોજ દિલ્હીને માથે ઠેક મારીને પાછો ચાલ્યો આવે છે.

જાનમાં ક્રેઈ જાણે નહિ, ને વરની ફૂઈ હું, જેવો ઘાટ છે ક્રજજી કેમ દૂબળા, તો કહે આખી દુનિયા તણી ફિકર ! ઉદ્ધનું એવું છે.

મારવાડ મનસૂબે ઝૂબી ❖ ૩

વિચાર કરતો-કરતો ઉઘે જંપી ગયો. સપનાનો એ માણસ છે. જંપ વળ્યો કે સોણલાં શરૂ થયાં.

સોણું આવ્યું, અધધ ! શું એ લીલુડી ધરતી છે !

હરિયાળીનો પાર નથી. સંજળ સરિતાઓ વહે છે. વાડી-ઝાડી લૂંબે-ઝૂબે છે.

સરિતાને કાંઠે ઢોર-ઢાંખર ચરે છે; છોગાવાળા દૂધમલિયા રબારીઓ પાવા વગાડે છે. એક-એક ભેંસ મણ-અધમણ દૂધ આપે છે. ગાયો તો દૂધ નહિ, પણ નકરું ઘી જ ઝરે છે. એનું ગૌમૂતર દવાદરૂની ગરજ સારે છે !

અમરાપુરી જેવી નગરી છે. ભારે મોટા કોટકાંગરા છે. આભ-અડતી હવેલીઓ છે. સોનાની હેલે પાણી ભરતી પદમણીઓ છે. ઘોડા ખેલવતા રાજપુત્રો ને વણિકપુત્રો છે. તલવાર સહુ બાંધે છે : એમાં રજપૂત, બ્રાહ્મણ કે વૈશ્યનો ભેદભાવ નથી.

આવા સરખેસરખા મિત્રો સાથે ઘીવાળો જુવાનિયો ઉઘે જાણે ફરવા નીકળ્યો છે. તાંબૂલ ઢોળે છે, પાનની પિચકરીઓ મારે છે, ને વાટે ને ઘાટે, ઘરમાં ને ડેલીમાં જીવે છે !

ક્યાંક વલોણાના ધમકાર છે. ક્યાંક દ્વિધિ મથાય છે.

ક્યાંક માખણ તવાય છે. ક્યાંક ઘીનાં કુડલાંનો ડુંગર ખડકાય છે. ભલી ભાતની બજારો છે. ભારે વેપાર-વણજ છે.

સરખેસરખા દોસ્તો આ જોઈ મગન થઈ ડોલે છે : વાહ ભાઈ વાહ ! વાહ કિરતાર તારી કળા ! પાતળી વેલે તેં મોટાં ક્રોળાં ટિંગાંડ્યાં, ને ઓલ્યા ઊંચા આંબાને દીધાં નાનાં શાં આમ !

બધા મિત્રો બોલી ઊઠ્યા : ‘લોક ભલે દલ્લી માથે ઘોડા દોડાવે કે બગદાદ-બસરા સાથે હૂંડીઓ હલાવે. પણ કિરતાર આપણને તો આટલું આપે એટલે હઉં...’

એક દોસ્તે ઊભા થઈને લલકાર્યું :

“નઈ મુંજરી ખાટ કે નાચ્યુ ટાપરી !
ભેંસ ડલ્યાં દો ચાર કે દૂઝે બાપરી !
બાજર હંદા ખાટ કે દહીંમેં બોલણાં !
ઇતના દે કિરતાર, ફિર નહીં બોલણાં.”

[હે ભગવાન, આટલું આપ, પછી બીજું કંઈ માગવું નથી: એક તો નવા મુંજથી ભરેલી ખાટલી: બીજી વરસાદમાં ન ચૂએ એવી છાપરી; વળી, આંગણામાં દૂઝણી બે-ચાર ભેંસ અને દહીંમાં ચોળીને ખાવા જેવો મૂઠીફાડ બાજરાનો ચેટલો- બસ આટલું આપ એટલે અમારે ભયો-ભયો. વધુ કંઈ માગવું નથી, વધુ કંઈ જોઈતું નથી.]

ત્યાં તો બીજો દેસ્ત ઊભો થયો, ને બોલવા લાગ્યો :

‘સોરઠિયો દોહો ભલો, ને ભલી મરવણરી ખાત,
જોબન છાઈ ઘણ ભલી, ભલી તારા છાઈ રાત.
દારૂમેં મારુ સૂતા રે ! મેં ક્રિયા જગાઉ રે.

(મિત્રો ડાયરો ભરાયો હોય ને સોરઠા ફેંકતા હોય, ઢોલા મરવણની વાતો હાલતી હોય ને ઘરમાં સવા મણ સોને ઝૂમતી રૂપવતી નારી હોય ને ભૂંડાભખ બપોરના બદલે નવલખ તારલાથી શોભતી રાત હોય. ને આ મારુજુવાન હોય-બસ, અધધ !)

પણ ઘીવાળા જુવાનને આ વાત ન ગમી: આ તો કૂકડીના મોંને ઢેફલી ગમે, તેવી વાત થઈ ! માગી-માગીને આ માગવું ? એણે વચ્ચેથી વાત કાપતાં કહ્યું :

“મગરે કાંઠે બાસ, બાહરુ બજજણાં !
નિતરી આવે ધાડ, કમ્મરાં સજજણાં !
બંકા, ભડ, ઝુંઝાર; ખલા દલ ખેલણાં !
ઇતના દે કિરતાર, ફિર નહીં બોલણાં !”

(હે મિત્રો, પહાડોની વચમાં મારું રહેઠાણ હોય, ને નિત અનેક માણસો મારી ચારે તરફ વીંટળાયેલાં હોય, નિત ધાડ પડે ને નિત કમર બાંધવી પડે, માથું પડે પણ ધડ લડે, એવો જુંઝાર યોદ્ધો કહેવાઉં અને શત્રુની ફેં ફટાવતો રહું-

મારવાડ મનસૂબે રૂબી ❖ ૫

કિસ્તાર આપે તો આટલું આપે; તો પછી મારે બીજું કંઈ માગવું નથી.)
વાહ ભાઈ વાહ !

ઘીવાળા જુવાનનું સોણલું આગળ વધે છે: સોણલાનો એ જુવાન છે. શું જુવે છે? ખીજડાની ડાળો ઝૂમી-ઝૂમીને વીંઝણો ઢોળે છે. છાયામાં બેઠા બાજ વાગોળે છે.

લીલુડી ધરતી ! સંજળ નદીઓ ! ચંદરવી ભેંસો !

ઘીનાં કુડલાં છલકાય છે. વેપાર ધમધોકર ચાલે છે. પાણીમાંથી પાણી થાય છે. પાણીમાંથી માણે માપ આવે છે.

પછી તો લાખે લંક લાગ્યો.

ઘીના કુડલામાંથી હવેલીઓ નીપજે છે.

કેટલાક બેટીના બાપ ઘેર આંટા ખાય છે. એક દહાડો ધોળ-મંગળ ને સોળ ગવાય છે મણિ-માણેકના થંભ અને મોતી-પરવાળાંની ચોરી રચાય છે. જુવાન પરણે છે.

જાનડીઓ ગીત ઉપાડે છે. “લાડોલાડી જમે રે કંસાર !”

બીંદડીજી ઘરમાં આવે છે. વહૂચણી પણ કેવી કૂટડી છે ! હસે છે તો હીરા ઝરે છે, બોલે છે તો મોતી ગરે છે !

મખમલ-મશરૂની ગાદીઓ પથરાય છે. નોકર-ચાકર ખડા ને ખડા છે. પાણી માગે તો દૂધ હાજર થાય છે.

હવેલીમાં તો રાજા-રાણી, અમીર-ઉમરાવ, શ્રીમંત-સોદગર માતા નથી.

“ગાદી મારી ગોળમટોળ
રાજા કરે મારી ખોળખોળ !”

‘મહેતાજી ! મહેરબાન મહેતાજી !’ લોકે બોલે છે.

‘કાંચ કહોજી શા ?’ મહેતાજી જવાબ વાળે છે !

‘જમા લાવું કે ઉધાર લાવું ?’

‘રૂપું-રૂપું ચેકડ-લાલ, સોનું-સોનું જમા-ઉધાર.’

નોકર-ચાકર આવે છે: ‘અમલ આરોગાજી ઠાકરું !’

કોઈ નોકર પગચંપી કરે છે. કોઈ તેલમાલિસ કરે છે. કોઈ તેલફૂલેલે નવચવે છે. કોઈ વીંઝણા ઢોળે છે.

શેઠજી બેઠા કહે છે : ‘અરે ! બાપારું નામ ચખાંજી ! દારિયાં બોલાવો, દપારિયાં બોલાવો, હવેલી ચણાવો, મંદિર બંધાવો, ક્રેટ-કંગરા મંડાવો. હવેલીને માથે સોના-રૂપાના મોર મુકવો. મંદિરમાં કળામય પૂતળીઓ કોચવો.’

હવેલીનું કામ તો દહાડે ન ચાલે એટલું ચતે ચાલે છે, ચતે ન ચાલે એટલું દહાડે ચાલે છે.

નાગોરના ધીંગા મારવાડી બળદે આરસપહાણની પાટો ઊંચકીને ચાલ્યા આવે છે. બાર કલાકે બસો જોજનનો પંથ કાપનાર જાખોડા ઊંટ પાણી ભરી લાવે છે. ગૂઢા અને ચયધડાના ઘોડાને ઘડીભરનોય જંપ નથી !

તોય જુવાન શેઠ ઉતાવળો થાય છે :

“કાલરો કામ આજ હોસી !
કાલરો કાઈ ભરોસો નહિ.”

ઘીવાળા શેઠનો જય-જયકર થાય છે !

સપનું પૂરું થાય છે. જય-જયકર સાંભળતો સૂતેલો મારુ જુવાન જાગી જાય છે. ચારેકોર નજર કરે છે, તો ઘડી પહેલાનું કંઈ નથી. એ તો સપનાંની સુખડી.

સામે એ જ સળગતી મરુભોમ છે. પાસે એ જ જલતું મસાણ છે. માથે એ જ છંથરિયો ખીજડો છે.

ખીજડા પરના બાજે કબર પકડી છે. બધી કબરોએ કાઉં કાઉં કરી શોર મચાવ્યો છે.

જુવાનિયો ઝબકે છે : કબરના કલરવમાં પોતાના જય-જયકરના ભણાકાર છે ! પાસે થઈને કોઈ ઊંટ ઝડપથી વહી જવાનો અવાજ આવે છે.

મારવાડ મનસૂબે ડૂબી ❖ ૭

સોણલાંનો મારુ જુવાન માને છે કે, એ તો પોતાની ઊંટશાળાનો ઊંટ છે. જાખોડો છે. રણ વીંધીને હૂંડીનો દેખાડ કરવા દલ્લી માથે જતો હશે.

જુવાન સળવળ્યો. પાઘડી લેવા હાથ ઊંચો કર્યો પણ પાઘ ન મળે.

તલવાર જોવા કમરે હાથ ફેરવ્યો તો તલવાર ન મળે !

આંખ ઊંચી કરીને ઝાડની બખોલમાં જોયું તો ધીનું કુડલું જ ન મળે - સોણલું જ જાણે કુડલાને ગળી ગયું !

ચડપ કરતો એ બેઠો થઈ ગયો. સપનાંની માયા તૂટી ગઈ. મેડીમહેલાતો અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

આંખ માંડીને ચારેતરફ જોયું, તો કોઈ ચોર-મિયાણો આ બધું ચોરીને ઊંટ માથે વહ્યો જાય છે.

‘અરે છે કોઈ હાજર !’ હજી સોણલાનું ઘેન ઊતર્યું નહોતું એટલે જુવાને જાણે નોકરોને હુકમ કર્યો, ‘હમણાં ને હમણાં ચોરને બાંધીને હાજર કરો !’

પણ બીજી પળે ચતુર જુવાનિયો મનતરંગની દુનિયામાંથી જાગી ગયો; સાવધ બની ગયો. સાચી સ્થિતિ જાણી.

ઠેક મારીને એ ખડો થઈ ગયો. અડવાણે પગે, ઉઘાડે માથે ને ખાલી હાથે ધીવાળો જુવાનિયો ઉદ્ધે લૂંટ કરીને ભાગતા ચોરને પકડવા દોડ્યો.

ત્રાજવાં ને બાટ ત્યાં પડ્યાં રહ્યાં. જુવાનિયો પેલા મૂર્ખની વાતની જેમ માલ ભલે ગયો, પણ ભરતિયું તો મારી પાસે છે, એમ માનનાર નહોતો. એણે બરોબર પીછો પકડ્યો.

રેતીનો વંટોળ દિશા સૂઝવા દે તેમ નહોતો.

મા અને દીકરો

જીરણ એવું ખોરડું છે. ભાંગ્યું એવું ગામ છે. ગામમાં જેટલાં સાજાં ઘર છે, એથી વધુ ભાંગેલાં ઘર છે.

ગામમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં સ્ત્રીઓ જ સ્ત્રીઓ દેખાય છે : એમાં જેટલી સઘવા છે, એથી વધુ વિઘવા છે.

ગામમાં થોડાઘણા જે પુરુષો છે, એમાં પણ જેટલા જુવાન છે, એથી વૃદ્ધ ઘણા છે. માથે પગિયાં આવ્યાં છે. આંખે ઝાંખ વધી છે, મોંની ડાબલીમાં એકે દાંત રહ્યો નથી, કર્ણનગરી સાવ ઉજ્જડ છે. બોલે છે તો મોંમાંથી લાળ ટપકે છે !

ચોરે મરેલી ઘો જેવા ઘરડિયા સવારથી સાંજ સુધી પડ્યા રહે છે, અમલ આરોગે છે, ને જમની વાટ જુએ છે ! પણ જમરાજ પણ જાણે વાટ ચૂકી ગયો છે, આવતો જ નથી !

અવારનવાર એ આવી પણ જાય છે, પણ ઘરડાને બદલે જુવાનિયાને ઉપાડી જાય છે. મડાં માથે તો વીજળીય પડતી નથી !

ગામ ભાંગતું જાય છે. ધંધો-ધાપો રહ્યો નથી. બે પૈસાનો જેની પાસે જીવ હતો, એનું થોડુંઘણું લૂંટારા લૂંટી ગયા છે; બાકીનું બાવા-જોગીને પહોંચી ગયું છે.

મા અને દીકરો ❖ ૯

એક દહાડો જે હવેલી હતી, એ આજે ભાંગેલ ખોરડું છે. એક દહાડો આંગણામાં ચયધડાનો અન્ધ હણહણતો, ત્યાં આજે ટાયડું ઘોડું પણ નથી !

એક દહાડો જે બાઈ સવાશેર સોને મઢાયેલી હતી, એની આંગળીએ આજે વાલની વીંટી પણ નથી - એવી એક મા બેઠી-બેઠી દીકરાને મનાવી રહી છે :

‘બાઈ લે, બેટા !’

‘મા, આજ અજવાળી પાંચમ છે, એકટાણું છે. એક વાર જમીશ.’

મા ચૂપ રહે છે. કોઈ મહારાજે આપેલું દીકરાને વ્રત હશે. વ્રત ભાંગે પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે.

બપોર થાય છે, મા ચંધીને વળી દીકરાને સાદ દે છે :

‘એકટાણું કરવા ચાલ, ટાબર ! જો, પાટલો માંડ્યો છે. પાટલાને કાંકરા મૂકી ડગમગતો ફેડ્યો છે - ડગમગતો રહે તો વ્રત ભાંગે. ગરમ પાણી ઠારીને ટાઢી માટલીમાં ભર્યું છે.’

દીકરો ભારે મનમોજી છે - ખેપાની પણ એવો છે; માની એકે વાત કાને ધરતો નથી. મા વળી કહે છે :

‘દીકરા, પડોશમાંથી છાશ લાવીને વઘારી છે. કેરનું શાક ક્યું છે. બાજરીની ચોટી કરી છે, ગોમટિયાનું અથાણું કાઢ્યું છે, ચણાના લોટની રૂપાળી ઘેંસવડી બનાવી છે, ખાવા ઊઠ !’

બત્રીસાં પકવાન અને છત્રીસાં શાક જેવી આ રસોઈનું નામ સાંભળીને કોઈ પણ મારુ જુવાન ખડો થઈ જાય, પણ ડોસીનો હઠીલો દીકરો ન ઊઠ્યો તે ન જ ઊઠ્યો !

એ બેઠો છે તો ઘરમાં, પણ એનું મન બીજે ક્યાંય હડિયાપાટી કરે છે.

માના અવાજમાં જરા ભીનાશ પણ છે. વાત એવી છે, કે જે કાંસાની થાળીમાં એણે દીકરા માટે ભોજન કાઢ્યું છે, એ થાળીમાં જ એકવાર શેર-શેર ધીનાં ચૂરમાં ચોળાયાં છે, ને બરફીચૂરમાં પીરસાયાં છે, ગંગાજળની ધીની વાઢીએ ધી ઠલવાયાં છે; ને ખાંડ તો ઘોબેઘોબા ધ્રસ્કાણી છે.

માએ ફરીને જમવાનો આગ્રહ કર્યો. કટાણે મોંએ નહૂટકે દીકરો બોલ્યો :

‘મા, આજ મારે ખાવું નથી. ગઈ અજવાળી પાંચમ મેં ભાંગી હતી, અપવાસ કરીશ.’

મા દીકરાના સામે જોઈ રહી.

દીકરો તો ભારે હોશિયાર છે. ચૂંટી ખણીએ તો બદનમાંથી લોહીનો ટસિયો ફૂટે એવો બંકો નર છે. વાઘ જેવો સીનો છે. બળદના જેવી કંધ છે, હાથીની સૂંઢ જેવા બાહુ છે. તાલકું તો ઝગારા મારે છે. લડ નહિ તો લડવા દે-એવો એનો સ્વભાવ છે, પણ ન જાણે કેમ, આજ હાર્યાના ગાઉ ગણે છે.

મા બોલી : 'બેટા ! મારેય ઉપવાસ છે.'

જાણે કે બાળક ને બૂઠાં સરખાં. બાળકની જેમ બૂઠાંનેય દિવસમાં ત્રણ-ચાર વાર શિરાવવા જોઈએ.

'મા ! તું ખાઈ લે,' દીકરાએ ભારે ઉદારતા દર્શાવી.

'દૂધમલ દીકરો ભૂખ્યો રહે ને પાક્ર પાન જેવી ડોસી ગળચે-એ બને ? તો તો પાપી પેટ જ ફોડી ન નાખીએ ?' માએ કહ્યું.

'મા ! તું ન જમ તો તને મારા સમ !'

'સમ ન આપતો બેટા ! આંધળાની લાકડી જેવો મારે તો તું જ છે. જો, આ તારા સમ પાળ્યા.' માએ દીકરાના દીધેલા સમ પાળવા ચેટલાની કોર ભાંગીને મોંમાં મૂકી.

'મા ! આ તે તું ખાય છે કે મશ્કરી કરે છે ?'

'ભગવાને તને દીકરો સરજ્યો છે; મા નથી કરી, એટલે મામાં તું શું સમજે ? માવડીની જાત એવી છે કે દીકરો ભૂખ્યો હોય ને પોતે સાત પકવાન જમે તોય ભૂખી ને ભૂખી ! અંતરની આગ એમ ન ઓલાય, બેટા ! બીજું કંઈ જમવું હોય તો નવી રસોઈ બનાવું !

'સાચું કહું, મા ?' દીકરો માના અંતર પાસે પીગળી ગયો. એ બોલ્યો :

'શું કહું મા, મારા મનની વાત ? મને ખાવુંય ગમતું નથી, પીવુંય ગમતું નથી; રમવુંય ગમતું નથી. મને ખરેખર જીવવુંય ગમતું નથી, તેમ મરવુંય ગમતું નથી.'

'એવાં શાં દખ પડ્યાં તને, બેટા ? માએ પૂછ્યું.

'મા ! દુઃખ તો દરિદ્રતાનું-દીનતાનું ! ઘટમાં ઘોડા થનગને છે, ને ચઢવા ક્રળવું ગધેડુંય નથી ! મન મહારાજાનું છે, ને કરમ કોડિયાનાં છે !'

'મહેનત કર, બેટા !' માએ કહ્યું.

'મહેનતમાં કંઈ બાકી રાખી નથી, પણ ત્રણ સાંધું ત્યાં તેર તૂટે છે !'

મા અને દીકરો ❖ ૧૧

દીકરાએ મનની વેદનાને માગ આપ્યો.

‘બેટા ! મહેનત કરીએ , પણ નસીબ ન જાગે ત્યાં સુધી નકમું. ઋતુ વગર આંબા ન પાકે. સમય-સમય બલવાન છે, નહિ પુરુષ બલવાન !’ માએ જૂનું તત્ત્વજ્ઞાન પીરસ્યું.

‘માડી, હવે મારો આત્મા આ ખોળિયાને બટકાં ભરે છે. કહે છે કે મારુ જુવાન ! કંઈક કર, નહિ તો મર !’

‘તે દીકરા ! મહેનત કર્યા કરીએ ! એક દહાડો એમ કરતાં-કરતાં ભાગ્યના દરવાજા ઊઘડી જશે.’ માએ સાંત્વન આપ્યું.

‘મા, તું જુવે છે કે મહેનતમાં કંઈ મણા રાખતો નથી. પૂરું ખાતો નથી, પૂરું ઊંઘતો નથી. પણ કંઈ કરવા જાઉં છું કે ગાંઠનાં ગોપીચંદન કરવાં પડે છે. ઉંદરનું દર સમજી હાથ નાખું છું, તો અંદરથી ભોરિંગ ઝપટ નાખે છે. હજી કાલ-પરમની જ વાત છે.’

દીકરો વાત કરતો થોભ્યો. એને વાત કરતાંય દુઃખ થતું હોય એમ લાગતું હતું. એણે આગળ ચલાવ્યું :

‘મારવાડમાં ઘીની કેવી અછત છે ? ઠેઠ જોધપુર ગયો. ગામડે-ગામડે ફર્યો. સાચોરની બારાબંકી ગાયોનાં ઘી એકઠાં કર્યાં. કેવું સોડમવાળું ઘી ! ઘીનો એક રેલો માણસના પેટમાં જાય ને મડાં બેઠાં થાય. ખૂબ નફાની આશા હતી, પણ નસીબની બલિહારી તો જુઓ : અડધે મારગ ઊંઘ લાગી. અકરમીને ઊંઘ વધુ. સપનાંની શેઠાઈ માણતો રહ્યો ને લૂંટારો આવીને બધું લૂંટી ગયો. ઘી ગયું, પાઘડી ગઈ, તલવાર ગઈ.’

દીકરો થોભ્યો ને વળી બોલ્યો : ‘મા, ઘી ગયું એટલે લક્ષ્મી ગઈ, પાઘડી ગઈ એટલે આબરૂ ગઈ, તલવાર ગઈ એટલે પાણી ગયું, મારો રામ અહીંથી ઊઠ્યો લાગે છે.’

મા બોલી : ‘બેટા ! ધંધા પણ લેણદેણના છે. ઘીના ધંધામાં બરકત નહિ લખી હોય. બીજો ધંધો કર. ઠગાયાની ચિંતા નહિ-કહ્યું છે ને કે-ઠગાયાસું ઠાકર બજે.’*

‘મા ! બીજો ધંધો પણ કર્યો. મુંગફળીનો સોદો કર્યો, તો ન જાણે ક્યાંથી મામા પડ્યા કે બધી સાફ !’

* એકવાર ઠગાય તે ફરીવાર હોશિયાર થઈ જાય.

૧૨ ❖ ઉદા મહેતા

મા-દીકરો

મા અને દીકરો ❖ ૧૩

‘મામા ક્રોણ ?’ માએ પૂછ્યું, ‘મારે તો ક્રોઈ ભાઈ છે નહીં !’

‘મામા એટલે ઉંદરમામા ! મગફળીના ધંધામાં નફામાં મળી માત્ર લીંડીઓ ! ઊલટી વખારમાંથી લીંડીઓ કઢવાની મહેનત માથે પડી ! મા, નસીબ વગરનું બધું નકમું !’

‘ભાગ્ય અને ભગવાનના ભરોસે હાથ જોડીને કંઈ બેસી થોડું રહેવાય ?’

‘બેઠો નથી, નસીબને શોધવા ફરું છું.’

‘એમ શોધ્યે હાથ ન આવે. એ તો જાગવાનું હોય ત્યારે જાગે.’

‘મારું નસીબ જ એવું છે, કે મૂઉં જાગવાનું નામ જ લેતું નથી-કુંભકર્ણના વંશનું લાગે છે ! ઇંદ્રાસનના બદલે નિદ્રાસનનું વરદાન લઈને મારી પાસે આવ્યું છે. એને જગાડવા ગઈ કાલે ગયો હતો, આપણા ગામના નસીબવંતોને ત્યાં.’

‘ક્યાં ?’ માતાએ આશ્ચર્યમાં પૂછ્યું.

‘ટેક્યંદ ટોકરિયાને ત્યાં. પણ મારા વાલા ક્રોઈ ઉંબરો છબવા દેતા નથી.’

‘ગરીબાઈ એવી છે, બેટા. એવા લખોપતિના દરવાજે હાથી ઝૂલતા હોય, ત્યાં તારાં આવાં લઘરવઘર લૂગડાં જોઈ તને અંદર ક્રોણ પેસવા દે ? નારી, ઝારી ને વેપારી, ત્રણે બહારથી રૂડાં જોઈએ.’ માએ ડોસીપુરાણ કાઢ્યું. એમાં દુનિયાદારી હતી.

‘માડી ! તારા દીકરાને એમ સાવ ઘેલો ન માનતી, સમયનો પૂરો જાણકાર છું. કજલા ધોબીને ત્યાંથી કપડાની પૂરી જોડ માગી લાવ્યો હતો.’

‘વાહ રે મારા ડાહ્યા પૂતર !’

‘શું ધૂળ ડાહ્યો ! કરમની આક્રોણાઈ તો જો. ધોબીએ મને જેનાં કપડાં પહેરવા આપ્યાં હતાં એ જ ક્રનમલ સાંકલિયો સામો મળ્યો; ક્રોઈ દહાડો નહિ ને એ દહાડે જુહાર કરવા ઊભો રહ્યો !’

‘બેટા ! ઊભો રહે. કહ્યું છે ને ! એક નૂર આદમી, હજાર નૂર કપડાં ! બાઈનાં માન નથી, બાઈની બચકડીનાં માન છે.’

‘મા ! ક્રનમલની નજર અચાનક મારાં કપડાં પર ગઈ. કપડાંએ તો મારી રોઝડી કરી. એ કહે, અરે ! આ અચક્રન, આ પાઘડી, આ જામો, આ દુપટ્ટો તો મારાં છે. તું ક્યાંથી લાવ્યો ?’

મેં કહ્યું : ‘હું ચોર નથી, શાહુકર છું.’

‘ન જોયો હોય તો શાહુકર ! એમ કહી ક્રનમલે તો મને અડબોથ જમાવી દીધી.’

‘ખમ્મા મારા ઉદને ! બેટા, બહુ માર માર્યો ?’ માએ કહ્યું.

‘મારની તે શી માંડે છે ? મારથી તો અહીં ડરે છે પણ કોણ ? જો નસીબ જાગતું હોય તો આવા હજાર તમાયા ખાવા તૈયાર છું. આગળ વાત સાંભળ. ટાંકણે ત્યાંથી કોટવાળ સાહેબ નીકળ્યા, જાણે ઘણ વખતે સાપ નીકળ્યો. ક્રનમલ શેઠે તેમને બોલાવી બધી વાત કરી. કોટવાલ સાહેબે તો મને ઊધડો લીધો : પૂછ્યું, ‘આ કપડાં ક્યાંથી લાવ્યો ? બનીઠનીને ક્યાં જતો હતો ? સાસરે ?’

મને એક-એક શબ્દ ડામ જેવો લાગ્યો. પણ કહ્યું છે, ને કે ગરીબની જોરુ સબક્રી ભાભી. મેં કહ્યું : ‘કજલા ધોબી પાસેથી ભાડે લાવ્યો છું.’

કોટવાલ કહે : ‘વારુ, બનીઠનીને ક્યાં જતો હતો ?’

‘શેઠ ટેક્યંદ ટોકરિયાને ત્યાં.’

‘શું કરવા ?’

‘મારું નસીબ શોધવા’

‘જૂઠો ! મારી બનાવટ કરે છે ? કહે, કે ચોરી કરવા !’

‘સાહેબ ! સાચું કહું છું. જૂઠું બોલવું ને મરવું મારે માટે બરાબર છે.’

‘સતની પૂંછડી ને જોઈ હોય તો જા, જતો રહે, આજ ગરીબ જાણી જવા દઉં છું...’ ને બીજી એક અડબોથનો મને સરપાવ આપતાં કહ્યું,

‘મૂરખ ! નસીબ તે કંઈ જાર-બાજરી સમજ્યો કે શોધીને લાવી શકાય ? ઉતારી લો એનાં કપડાં.’

ક્રનમલે વધારામાં ઠોંટ મારી બધાં કપડાં ઉતારી લીધાં, ને શેરીનાં છોકરાં ધુરિયો બોલવતાં મારી પાંછળ પડ્યાં.

હું દોડ્યો. દોડતાં ભાન ન રહ્યું. મારા રૂંવેરૂંવામાં વીંછીના ડંખની વેદના જાગી હતી.

દોડતા ઠેસ વાગી અને હેઠો પડ્યો. મારા ગુડા (ગોઠણ) ભાંગી ગયા !

માએ પાસે જઈ દીકરાને ગોદમાં ખેંચ્યો, બોલી :

‘અરર દીકરા ! તારે માથે તો દુઃખનાં ઝાડ ઊગ્યાં. લાવ તારા ગુડા શેકું !
ખમ્મા મારા પૂતરને !’

‘મા ! અકરમીને માર સારો. કોઈ કઠણ કરમ મારા ભાગ્યોદયના દરવાજા
આડે ઊભાં છે. માથાનાં લીલાં નાળિયેર વધેરીને એ ઉઘાડે છૂટકો ! મા, મને
નાહિંમત ન માનતી. મરી જઈશ, પણ લીધી વાત નહિ મૂકું.’

‘બેટા ! તારો બાપ પણ આવો મમતી હતો. એમાં ખુવાર થઈ ગયો. બરુ,
બરછી ને કડછીનો એ પૂરો જાણકાર. બાકી એ પણ હતો તારા જેવો લીલી
લેખણનો કસબી અને તાતી તલવારનો ખેલાડી.’

‘મા ! એક વાત નોંધી રાખ. તારા દીકરાને માથે દુઃખ પડ્યું પણ હિંમત
હાર્યાં નથી. એક દહાડો નસીબને કાકા કહીને જાગવું પડશે. પહેલું દુઃખ તો પછી
સુખ-એ તો કુદરતનો ક્રમ છે.’

‘બેટા ! જુવાની તો દુઃખભરી સારી. ગદ્દાપચ્ચીસી કહેવાય, સંતાપ
વેઠવાની અવસ્થા કહેવાય. બેટા ! તારી નસોમાં એ જ ક્ષત્રિયનું વીરત્વ વહે છે.
અહિંસાપ્રેમી મુનિરાજોએ જૈન બનાવી ઘેલા વીરત્વને વિવેકી બનાવ્યું. તારો
બાપ મૂછે ત્રણ-ત્રણ લીંબુ રાખતો.’

‘હું છ લીંબુ રાખીશ.’ દીકરો જોશમાં બોલ્યો ‘મા, મને ભરોસો છે;
મુનિમહારાજે પણ ભાખ્યું છે કે પથ્થરમાંથી પાણી નીકળશે- જો તારી હિંમત હશે
તો. નક્કી હું મોટો માણસ બનીશ; મોટી હવેલી બાંધીશ. મારી માને સોનાની
હિંડોળાખાટે બેસાડીશ. મોટો હાકેમ થઈશ. મારા હુકમ બધે હાલશે.’

મહત્વાકાંક્ષી, બહાદુર છતાં ભોળા પુત્ર પર મા વારી ગઈ. એણે એવડા
મોટા દીકરાને ગોદમાં ખેંચ્યો, ગાલ પર બચીઓ લીધી, બે હાથની મૂઠીઓ વાળી
માથે દુઃખણાં લીધાં.

તૂટેલ ખોરડાનાં જૂનાં કમાડ ક્યારનાં ખખડી રહ્યાં હતાં. મા-દીકરો
વાતમાં એવાં મગ્ન હતાં કે કંઈ ખબર જ નહોતી.

થોડી વારમાં જૂનાં કમાડ હેઠાં પડ્યાં, ને શેરીનાં છોકરાંની લંગાર અંદર
ઘસી આવી. એ જોરથી બોલતાં હતાં :

“ઉઘે મારવાડી,

એને એક માડી ને બે પાડી !”

ભાગ્યશાળીનું ભૂત

આક્રશ ઘેરાયું છે. નવલખ ચાંદરણાંમાંથી એકેય કળાતું નથી. વાદળના થર પર થર જામ્યા છે. ગર્જનાઓ થાય છે. વાદળમાં વીજ ઝબૂકે છે, જાણે દેવતાઓ ગેડીદડે રમે છે.

મારવાડની લુખ્ખી ધરતી પર, ઘીથી મોંઘું પાણી વરસે છે. જળ, જળ ને જળ.

ભૂખી ધરતી પાણી પડે, એવું પી જાય છે.

અડધી રાત ગઈ છે. જંગલનો ભાગ છે. ગામ તરફ જવાની કેડી અંધારી છે. ખાડાખડિયાનો પાર નથી. ગરમીથી અકળાયેલા સાપ આડા પડ્યા છે.

મેઘલી રાત છે.

આવે ટાણે ભૂતના સગા ભાઈ જેવો ઉદ્ધે કેડી પર ચાલ્યો આવે છે. એને રાત પણ સરખી છે, દિવસ પણ સરખો છે. માથે ઘીના ભર્યા ગાડવા છે. ગામ-પરગામથી તાજી તાવણાનું ઘી ઉઘરાવીને એ ચાલ્યો આવે છે. ટૂંકી પોતડીનો કાછડો ભીડ્યો છે.

જૂનું અંગરખું અડધું પલળેલું છે. લઘસ્વઘર પાઘડી માથે છે ને ખભે ધનુષબાણ છે.

ઘીનો વેપારી ઉઘે કંઈ કંઈ વિચાર કરતો ચાલ્યો આવે છે. એને અંધારાની મૂંઝવણ નથી, વરસાદની હેરાનગતિ નથી. સાપ-વીંછીનો ડર નથી, એની મૂંઝવણ જુદી છે.

પળી જેવડું પેટ ભરાતું નથી. મોટી મૂંઝવણ આ છે.

વેપારી ઉઘની દશા બેઠી છે. બળ બાવડામાં માતું નથી, બુદ્ધિ તો મગજના ગોખલામાં બેઠી-બેઠી કંઈ કંઈ લાકડે માંકડાં લડાવે છે, પણ સરવાળે રળિયા ગઢવી ઠેરના ઠેર રહ્યા છે.

અધૂરામાં પૂરું દુકાળમાં અદક મહિના જેવું થયું છે, મા-દીકરે બે હતાં. મહામહેનતે પૂરું કરતાં હતાં. એમાં ઉઘે પરણ્યો, ચોપગો થયો ને ચોપગાની ગતિ પામ્યો. મજૂરી, મજૂરી ને મજૂરી. ઉઘને પરણવું તો નહોતું જ, પણ મા કહે :

‘દીકરા ! તું નહિ પરણે તો મારી અવગતિ થશે.’

ઉઘે કહે : ‘મા, મને પરણવામાં રસ નથી . હું તો મતવાલો માણસ છું. મને પગમાં બેડી ન પોસાય.’

મા કહે : ‘બેટા, એ તો કરી રાખ્યું છે ને ! કંઈ વંશવેલો કાપી નખાશે ? ઘરને ખંભાતી તાળાં દેવાશે ?’

‘મા ! ખંભાતી તાળાં ક્યાં બનતાં હશે ?’ ઉઘનો જિજ્ઞાસુ જીવ પૂછી બેઠો. દેશ-પરદેશની વાતો જાણવામાં એને પૂરો રસ હતો.

‘ખંભાતમાં.’

‘ખંભાત ક્યાં આવ્યું ? એ શું છે ? ઉઘએ બાળ સહજ પ્રશ્ન કર્યો.

‘બેટા ! ખંભાત તો મોટું બંદર છે.’

‘બંદર એટલે શું, મા ?’ ઉઘે પ્રશ્ન કરતો ગયો.

‘ઘરિયાકાંઠે જે શહેર હોય એ બંદર !’

‘ઘરિયામાં તો મા; પાણી, પાણી ને પાણી હોય, કાં ? મા, એવું ગામ મને ગમે. ખૂબ નાહીએ, ખૂબ ધોઈએ, ખૂબ પાણી પીએ.’

૧૮ ❁ ઉઘ મહેતા

‘બેટા ! દરિયાનું પાણી ન પિવાય, ન એનાથી કપડાં ધોવાય. ખારું-અગર જેવું પાણી હોય. એ પાણીમાં તો મોટાં મોટાં વહાણ ચાલે. આ દેશનો માલ વેપારીઓ પેલે દેશ લઈ જાય. પેલા દેશનો માલ આ દેશમાં લાવે. ખંભાતનાં વહાણ તો ઠેઠ ઈરાન-અરબસ્તાન જાય.’

‘મા, તને આ બધી ક્યાંથી ખબર ?’

‘બેટા ! આપણા ગામનો એક આરબ વેપારી મક્કા હજ કરવા ગયેલો. મક્કા જવા માટે ખંભાતથી વહાણમાં બેસાય. એણે બધી વાત કરેલી. ભારે રૂપાળો મુલક.’

‘મા ! હું એ મુલક જોવા માગું છું, દરિયામાં નહાવા માગું છું. વહાણે ચઢવા માગું છું.’

‘દીકરા, તારા મનસૂબાનો ક્યાં પાર છે. અને મારવાડ તો મનસૂબે ડૂબી છે. સારું, પણ પહેલાં ટિલાવી લે. લખમી ચાલ્લો કરવા આવતી હોય ત્યારે મોં ધોવા ન જઈએ.’

ઉદ્ધએ માના આગ્રહથી ટિલાવ્યું. પરણ્યો, ને વહુ ઘરમાં લાવ્યો. એને દુકાળમાં અદક મહિના જેવું થયું.

દરિદ્રીને ત્યાં દીકરાની શી તાણ ! ઉનાળે જ આંબા પાકે, એમ એક દીકરોય ઘરમાં રમતો-જમતો થયો.

પૂનમના ચાંદ જેવો દીકરો છે. ડોસી બધું દુઃખ ભૂલી સ્વર્ગનું સુખ માણવા લાગ્યાં. પણ ઉદ્ધના નસીબમાં તો બરડાફાડ મજૂરી આવી. પણ એ દુઃખથી ન હાર્યાં. બમણા ઉત્સાહથી ગામેગામ ઘી ઉઘરાવવા ફરવા લાગ્યો.

ન જુવે દહાડો કે ન જુવે રાત !
 ન દેખે સવાર ને ન દેખે સાંજ !
 ન જુવે સમય કે ન જુવે ક્ષમય !
 ન જુવે ઉનાળો કે ન જુવે વરસાદ !

માલ લેવાની જ ચિંતા. લીધેલો માલ વેચવાની ચિંતા ! એક સાંજે મોડો-મોડો ઉદ્ધે માલ પરખીને, ઘી લઈને આજે ઘર ભણી પાછો વળતો હતો.

વરસાદ રહી ગયો હતો. વાદળાંની કોર પર ચંદ્રમા ડોકું કાઢીને બેઠો હતો. મોટી ફલાંગો ભરતો-ભરતો, મોંથી મીઠું-મીઠું ગાતો-ગાતો એ ચાલ્યો

ભાગ્યશાળીનું ભૂત ❖ ૧૯

આવતો હતો.

‘નૌકરી મત જાઓ સરદાર,
નૌકરી હે ખાંડેકી ધાર !
કમર પર કસી ઢાલ-તલવાર,
દુપટ્ટા જરી કિનારીદાર
હાંજી ઢોલા, હો ગઈ ઘેર-ધુમેર
મત સિધારો પૂરવકી ચાકરીજી !

ગામનું પાદર નજીક હતું. ખેતરો શરૂ થયાં હતાં. ખેતરોની વાડોને ઘસાઈને નચિંત મને ઉદ્દે ચાલ્યો જતો હતો.

રસ્તામાં પોતાના મિત્ર બાગડમલનું ખેતર પડતું હતું. અચાનક એની નજર ખેતર પર પડી. જોયું તો માણસોનો ત્યાં સંચળ દેખાયો. બાગડમલ આવ્યો હશે એમ સમજી ઉદ્દે ખેતરના શેઢેથી અંદર ગયો. જઈને જોયું તો ન બાગડમલ મળે, ન કોઈ જાનપિછાનવાળું મળે.

માણસો ઘણા હતા, પણ બધા અજાણ્યા હતા. સહુ ભેગા થઈને વરસાદનું પાણી ખેતરમાં વાળતા હતા. કોઈ નીક બનાવતું હતું. કોઈ ક્યારા વાળતું હતું. કોઈ એક ક્યારાને પિવરાવી, બીજા ક્યારામાં પાણી જવા દેતું હતું.

ઉદ્દે વિચારવા લાગ્યો : બાગડમલ તો મારા જેવો ભૂખડીબારસ છે. એને વળી ખાવા ધાન ક્યારે હતું ? આટલા બધા નોકર એ લાવે ક્યાંથી ? ઉદ્દે વધુ નજીક ગયો. ક્યારામાં ભરાઈ બેઠેલો સાપ કૂંઉં કરતો ભાગ્યો.

ઉદ્દે સાપને જોયો ને મનમાં ને મનમાં બોલ્યો : ‘અકરમીથી તો મોત પણ સાત ડગલાં દૂર ભાગે.’

ઉદ્દે ખેતરમાં કામ કરનારાઓને પ્રશ્ન કર્યો, ‘તમે બધા કોણ છો ?’

‘અમે પાણોતિયા છીએ,’ ખેતરમાં કામ કરનારા બોલ્યા. પણ ઉદ્દે એ જોયું કે એ બધાના ચહેરા મજૂરિયા જેવા નહોતા.

‘ખોટું બોલો છો. બાગડ મારો મિત્ર છે. એનું ગજું એક નોકર પણ રાખી શકે તેવું નથી. સાચું બોલજો, નહિ તો આ તીર તમારું સગું નહિ થાય.’ ઉદ્દે એ પીઠ પરના ભાથા પર હાથ મૂકતાં કહ્યું.

‘અમે તો વગર પગારના નોકર છીએ.’

૨૦ ❖ ઉદા મહેતા

‘હું ન સમજ્યો,’ ઉદ્ધએ કહ્યું.

‘ભાગ્યશાળી જીવોના અમે હેતુ-મિત્રો છીએ. બાગડનાં ભાગ્ય જાગ્યાં છે. આ બધાં ખેતરોમાં એનું ખેતર અભરે ભરાશે.’

ભાગ્યશાળીને ભૂત રળી દે એવું ને ?’ ઉદ્ધને કંઈક દેવતાઈ પરચ્યા જેવું લાગ્યું. એણે પ્રશ્ન કર્યો,

‘કૃપા કરીને એટલું કહેશો કે બાગડમલની જેમ મારા હેતુ-મિત્રો ક્યાંય હશે ખરા ?’

‘જરૂર છે.’

‘ક્યાં હશે ? મને એ મહેરબાની કરીને કહો. આજ સુધી તો મારે ખાર પર લીંપણ જેવું થયું છે.’ ઉદ્ધએ નરમાશથી કહ્યું.

‘ક્ષાવતીમાં તારા હેતુમિત્રો છે. ત્યાં જા, તારો સિતારો ચમકશે.’

‘ક્ષાવતી ? કઈ ભૂમિ ? કોણ રાજા ?’

‘ગુજરાતની ભૂમિ. કર્ણાદેવ રાજા. મિનલદે રાણી. સાંતૂ, સજ્જન ને મુંજાલ મંત્રી ! સાબર નદી ને ક્ષાવતી નગરી. ધર્મે મોટી, કર્મે સારી, રસે પૂર્ણ, રસે ભરી-ભરી.’

‘ક્ષાવતી ! ગુજરાત ! કર્ણાદેવ રાજા. મિનલદે રાણી !’ ઉદ્ધે ગોખી રહ્યો. અને થોડી વારમાં પીપળાનાં પાન ખરતાં હોય તેવો અવાજ થયો. ચારે કોર જોયું તો કોઈ ન મળે ! બધાં અલોપ !

ઉદ્ધે હિંમતવાન અને હાડેતી નર હતો, નહિ તો આ ચરિતર જોઈ ભલભલા છળી જાય.

ઉદ્ધએ જોયું-બીજાં ખેતર તો ભૂખડીબારસ જેવાં પડ્યાં હતાં. બાગડમલનું ખેતર પાણીથી ટબાટોચ હતું. ભીની ધરતીમાંથી સુગંધ છૂટતી હતી.

ઉદ્ધે ઉતાવળે પગે ચાલ્યો. પાછળ જાણે વાદળાંમાંથી અવાજ આવતા હતા, ‘કર્ણાદેવ રાજા ! મિનલદે રાણી ! સાબર નદી ને ક્ષાવતી નગરી !

ઉદ્ધે ઘેર આવી પહોંચ્યો. બધે સોપો પડી ગયો હતો. એણે ધીનાં કુડલાં શીકે મૂક્યાં ને લંબી તાણી. આખી રાત ઉદ્ધને સોણલાં આવ્યાં !

સોણલાંનો એ જીવ હતો.

ઉદો ઇતિહાસ ભણે છે

‘ઝાઝા જુહાર, મારુઓ !’ ઉદાએ મિત્રોને કહ્યું, ‘હવે અમે ક્ષાવતી જઈશું. ક્ષ્માઈશું તો પાછા આવીશું: નહિ તો ત્યાં જ ક્રયા પાડીશું. નબળા મોંએ ઘરના ઉંબર ને ગામનાં પાદર નહિ જોઈએ. જીવ્યા-મૂઆના જુહાર. જીવતા હઈશું તો વળી મળીશું.’ અને ઉદો જોરથી ગાવા લાગ્યો,

“કેડવા છે ડુંગરા,

“જીતવાં છે મેદાન

“ખેડવા છે સાગરા,

“ને ડહોળવા છે દરિયા !

“ભાગ્યનાં મોતીની ગોતે જાઉં છું,

“લખમી દેવીની શોધમાં જાઉં છું.

“જીવ્યા-મૂઆનું ઝાઝું દુ:ખ નથી.

“દેશ વેઠશું, પરદેશ વેઠશું.

“લીલી લેખણો લઢશું.

“તાતી તલવારે ઝૂઝશું.

“મહેનતમાં પાછા નહિ પડીએ.

“ભાગ્યની દેવીને જગાડીને રહીશું.

“નહિ તો ખડિયામાં ખાપણ લીધી છે.”

આખી રાત ધૂમેલા ભવાયા જેમ સવારે સરસામાનનો સંજેરો કરે, અને ઉચાળા ભરે એમ ઉદ્ધએ કરવા માંડ્યું.

વેપારનો પથારો સમેટવા માંડ્યો. હતું એટલું ધી વેચી દીધું. ઠામ વેચી દીધાં. ત્રાજવાં ને બાંટ પણ ફટકરી માર્યાં. ઘરાકોમાં ફરી-ફરીને હિસાબ કરી આવ્યો. પાઈએ પાઈનો હિસાબ ચૂકતે કરતો આવ્યો અને કહેતો આવ્યો :

‘ભાઈઓ, હવે તો મળે તો મીર થવું છે, નહિ તો પીર થવું છે.’

‘અલ્યા, પીર થા તો કહેવરાવજે. માલમલીદો ચઢાવશું. ને બાધા-માનતા કરવા આવીશું.’ વેપારીઓ ઉદ્ધની મશકરી કરતા.

‘મશકરી કરો, તમે બધા ! મશકરી કરવાનો તમારો વખત છે, બાપલા ! બાકી મીર થઈશ તોય ખબર આપીશ, પીર થઈશ તોય આપીશ.’

‘વાહ રે ઉદ્ધપીર !’

‘હસશો મા ! ભાઈઓ, માણસના ભાગ્ય આડે પાંદડું છે. ખસવાની વાર છે. તમે હસતા રહેશો ને એ કરી બતાવશે.’ એક ઘરડા વેપારીએ મશકરાઓને વાર્યા.

હિસાબ-કિતાબ પતાવ્યા. ઘરમાં દાણા-દૂણી ભર્યાં. એક નાનકડી બકરી જેવી ગાય લાવીને આંગણે બાંધી. હવે ઉદ્ધએ મુસાફરીની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

પહેલાં તો કર્ણાવતી ક્યાં આવી, એની તપાસ શરૂ કરી.

ભાંગેલ ગામના સુરધન જેવા ઘરડેરાને ઉદ્ધે પૂછવા ગયો. એ બોલ્યો :

‘ના રે ભાઈ ! અમે તો કદી દૂરની વાટે ગયા નથી. અમારે તો ઉંબર એ ડુંગર અને ગામનું પાદર એ પરદેશ. મારવાડ છોડી બહાર ગયા નથી, પણ ભિન્નભાળ-શ્રીમાલના ઘણા જણ ત્યાં કમાવા ગયા છે. ગુજર કડિયા ને ગુજર

ઉદો ઇતિહાસ ભણો છે ❖ ૨૩

સલાટોએ તો ત્યાં ઘર કર્યાં છે. વધુ વાતો જાણવી હોય તો સાંજે ડાયરામાં આવજે.’

સાંજે ઉઘે ડાયરામાં ગયો. ડાયરાના ગલદેરા ભાભાએ કહ્યું.

‘અમે વાતો તો ઘણી જાણીએ છીએ. આપણો એક ગુજર ક્ષત્રિય રાજિ એ દેશમાં ગયો, ઘોડાની વિદ્યાનો ભારે જાણકાર. એણે એ વિદ્યાના ચમત્કાર બતાવ્યા. રાજા ખુશ થયો ને દીકરી આપી. એનો દીકરો મૂળરાજ થયો.’ ઘરડા ભાભાએ વાત એટલે અટકવતાં કહ્યું.

‘હવે પછીની વાત આ કેસરીમલ કહે. મને તો નવાણું વર્ષ થયાં છે.’

કેસરીમલ બોલ્યો : ‘બાપુ ! મનેય વરસ તો એંસીએક થયાં. પણ મૂલરાજદેવ રાજા ભોજના જમાનાનો રાજા કહેવાય. એનું મોસાળ ચાવડા રજપૂતોમાં. મામાને મારી મૂલરાજ ગાદીએ આવેલો, એટલે મનમાં દુઃખ રહ્યા કરે. આ માટે એ સરસ્વતીને કંઠે રહે. હોમહવન કરે, ને મોટું શિવમંદિર બાંધે.’

‘એ શિવમંદિરનું નામ રુદ્રમાળ ને !’ ગણેશસિંહે એટલેથી વાત ઉપાડી લેતાં કહ્યું : ‘હું ત્યાં જઈ આવેલો. બાપા કહેતા કે મૂલરાજ મારવાડનો ગુજર રજપૂત છે. મૂલરાજે તો ઉત્તર પ્રદેશમાંથી ક્રશી-કનોજમાંથી બ્રાહ્મણોને બોલાવી વસાવ્યા ને કહ્યું : ‘સરસ્વતીને ફેલાવો મારા ગુર્જર દેશમાં.’

‘મૂલરાજદેવ શું મારવાડનો ?’ ઉઘએ ઊંડા ઊતરવા માંડ્યું.

‘અરે ! આ ભિન્નમાળ શ્રીમાળનો ! આપણાં લોકે જ ત્યાં જઈને વસવા માંડ્યાં છે. ભાઈ ! રાજ સારું, માન સારું. જમીન સારી, ધંધોધાપો સારો. અત્યારે ગુજરાતમાં વસતી જ આપણી છે. એક મગની બે ફાડ. આ ઓસવાલ, પોરવાલ, શ્રીમાલ કોણ છે ?’

‘વાહ ભાઈ વાહ ! તો તો આપણો જ દેશ કહોને ! ગુજરાત.’ ઉઘએ કહ્યું.

‘અરે ! આપણો દેશ ન હોય તો અમે કંઈ મફતનાં લીલુડાં માથાં વઢાવીએ ? નરસિંહ ક્ષત્રિયે બે હાથ પહોળા કરીને ઊભા થતાં કહ્યું :

‘ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત છે, જ્યાં શ્રીકૃષ્ણનું વસાવેલું દ્વારકા નગર છે. ત્યાં પ્રભાસ પાટણ પણ છે. પ્રભાસમાં સોમનાથ મહાદેવનું દહેરું છે—અસલનું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો દેહ ત્યાં પડેલો. પીપળાને હેઠ. પારથીએ તીર મારેલું.

આહા. શું દેવાલય છે ? બસો મણ સોનાનો તો ઘંટ વાગે ત્યાં. બે હજાર પૂજારી રહે. ગંગાજીથી ક્રવડો રોજ જાય અને આવે. ને ભગવાનની પૂજા થાય. ત્રણસો વાજિંત્ર વાગે ને સાડા ત્રણસો નાયનારીઓ નાયે. આ મંદિર પર ગજનીનો મુસલમાન બાદશાહ ચઢી આવ્યો. એણે મંદિર તોડ્યું ને લૂંટ્યું. એ વખતે મારા દાદા-બાપુએ અને બીજા ગુજર ક્ષત્રિયોએ ત્યાં મંદિરની રક્ષા કરતાં માથાં વધેરેલાં.’

‘તો એ વખતે મૂળરાજદેવ નહોતા ?’ ઉદને ઇતિહાસમાં રસ આવ્યો.

‘એ તો ગુજરી ગયા હતા, પણ રાજા ભીમદેવ બાણાવળી હતા.’

‘પછી એમણે કંઈ ન કર્યું ?’

‘ભાઈ, આભ ફાટે ત્યાં કંઈ થીગડું દેવાય ? ગજનીનો બાદશાહ આપણા પ્રદેશમાંથી જ ગયેલો. ઘોઘાબાપજી એની સાથે લડતાં દેવ થયેલા. પણ ભીમદેવે પછી એક ક્રમ ભારે કર્યું.’

‘શું કર્યું ?’ ઉદે ઇતિહાસ ભણ્યો ન હતો. એની રીતે રાજકરણમાં એ રસ લઈ રહ્યો.

‘ભીમદેવે હુકમ કર્યો કે દેરાં બધાં પથ્થરનાં બાંધો. ઈંટ અને લાકડું જેમ બને તેમ ઓછું વાપરો, બસ, બધાં દેવળ પથ્થરનાં બંધાવવાં શરૂ થયાં. એમાં ભીમદેવના પ્રધાન વિમલ મંત્રીએ તો ઓહો દેરાં બાંધ્યાં ! જોઈ રહીએ હો !’

‘વિમલ મંત્રીના પૂર્વજો તો મારવાડના જ ને ?’ ઉદને એ વાતમાં રસ પડ્યો.

‘અરે ! મારવાડ-ગુજરાતને જુદી ન માનો, આપણે બધા એક.’ કેસરીમલ બાપુ બોલ્યા.

‘આ આપણા બધામાં એકની ભાવના નથી; એમાં તો ગજનીનો સુલતાન માથાફાડ ઘા કરી ગયો. એકસાથે બધા હોકરા કરીને ઊભા થયા હોત તો એ બિચારાનું પારકા દેશમાં શું ગજું હતું ...!’

‘ખરી વાત, બાપુ ! જ્યાં રહ્યાં ત્યાંના થઈને રહીએ તો જ એ મલકનો ને આપણો જયવારો થાય. આજ તો મરતાં ઊંટ મારવાડ ભણી જુએ એમ છે. હાં પછી...’ ઉદને આગળ જાણવું હતું. એણે પોતાની રાજનીતિ કહી દીધી.

ઉદો ઇતિહાસ ભણે છે ❖ ૨૫

‘એ ગજની તો ફીફાં ખાંડી ગયો, સોમનાથ નવું ચણાયું. દેલવાડાનાં અદ્ભુત દેરાં થયાં, મોઢેરામાં સૂર્યમંદિર બંધાયું. પછી એ ભીમદેવ ગયા. એમની ગાદીએ આજે કરણદેવ સોલંકી છે.’

‘એમને મિનલદે રાણી છે, ખરું ને ?’ ઉદ્ધએ સ્વપ્નાની વાતની ખાતરી કરવા પૂછ્યું.

‘વાહ, મારો બેટો ઉદ્ધયો ! અલ્યા તું બધું જાણે છે ને મારી પરીક્ષા કરે છે ? દઉં કે અડબોથ !’ કેસરીમલ બાપુ તડૂકી ઊઠ્યા.

‘ના રે ક્રક્ર ! આ તો તમ જેવા કોઈ પાસે સાંભળ્યું તું !’

‘રાણીની વાત તો ભારે ગમ્મતની છે. રાણી છે કર્ણાટકનાં. મોહીને ઇચ્છાવર વરવા આવ્યાં. જરા રંગે શામળાં એટલે રાજાને ન ગમ્યાં. પણ પછી એક પરધાને સમાધાન કરાવ્યું.’ કેસરીમલ બોલ્યા.

‘એ પરધાન મુંજાલ મહેતો કે સજજન મહેતો ?’ ઉદ્ધએ વળી વાતમાં ડબકું મૂક્યું.

‘મારો બેટો બધું જાણે છે. અલ્યા, શું ત્યાં તારે જવું છે ?’

‘હા કાકા ! સપનામાં આવ્યું છે. દેવ કહી ગયા કે કર્ણાવતીમાં તારું ભાગ્ય તારી વાટ જોઈને બેઠું છે.’

‘આ કરણદેવ રાજાએ જ સાબરમતીને તીરે કર્ણાવતી વસાવી છે. મૂળ ત્યાં ભીલ લોકોની પલ્લી હતી. ભીલો ત્યાં રહેતા ને લૂંટ કરતા. કરણદેવે બધાને મારીને ભગાડ્યા, ને નમૂનેદાર નગરી ખડી કરી. શું મંદિર ને શું માળિયાં ! દેવની નગરી જેવી છે કરણાવતી !’

‘પણ ક્રક્ર ! રાજા કેવો ? મુલક કેવો ? નરનાર કેવાં ?’

‘રાજા બીજો દાનેસરી કર્ણ જાઈ લો. એનો દરબાર એટલે ઇંદ્રસભા જોઈ લો.’ કેસરીસંગ બાપુએ હૂકાની એક ઘૂંટ લીધી.

‘અને ભઈલા ! મલકની શી વાત કરે ? આ સોમનાથ મહાદેવનું આખા દેશવિદેશમાં જાણીતું તીરથ ત્યાં ! ને ભાઈ ! શેત્રુંજો ને ગિરનાર તો તમારાં તીરથ. એ પણ ત્યાં.’ ગણેશમલે કહ્યું.

‘સાચી વાત, ભાગ્ય તો જાગશે તો જાગશે નહિ તો દેવની સવાલાખ

ઉદો ઇતિહાસ ભણે છે ❖ ૨૭

ટકાની જાત્રા તો થશે. હાં, ભાઈ આગળ...' ઉદ્દે બોલ્યો.

'કૂલવાડીઓ ત્યાં મહેકે છે. આંબાવાડિયાં તો કેરીએ ઊભરાયાં છે. ખેતરમાં મોતી જેવો જાર, બાજરો ને ઘઉં પાકે છે. પાણી તો હાથવેંતમાં ! અને જાણે ટોપરાનાં પાણી-એવાં મીઠાં.

'ઘરતીમાં તો જરા હળ ફેરવો કે ધનના ઢગલા-રસાવળના પાર નહિ. કૂવા સાવ જીવતા.'

'ક્રક્ર ! પાણીનું સુખ ત્યાં પૃથ્વીનું બધું સુખ !' ઉદ્દેએ કહ્યું.

'અને રોજરોજનાં જમણ કેવાં ? ઘીબોળી રોટલી, ખાંડ ભળેલી ખીર, કેરીના રસ ને શીખંડના વાટક્ર ! છાશ તો પાણીના મૂલે જાય ! વરસમાં અડધોઅડધ નાતવરા કે સંઘજમણ ચાલે.'

'વાહ ભાઈ વાહ ! વાત સાંભળીને મોંમાં પાણી આવે છે, પણ ત્યાંનાં માણસ કેવાં ?' ઉદ્દે ખીલ્યો હતો.

'સોજાં અને સાચાં. સતના માટે માથાં ડૂલ કરનારાં. પડોશી પર પ્રેમ રાખનારાં. અસિએ, મસિએ અને કૃષિએ-તલવારે, લેખણે અને ખેતીએ ભારે ખબરદાર. અને સ્ત્રીઓ તો પદમણીઓના અવતાર. સોના-રૂપાની હેલે પાણી ભરે. રસોઈ એવી કરે કે આંગળાં કરડી ખાઈએ. રાતે ગરબે એવી રમે કે જગદંબા જોઈ લો ! રૈંટિયે બેસે ત્યાં રંભા જોઈ લો. ગીત ગુંજે ત્યારે સરસ્વતી જોઈ લો.'

'ત્યાં માણસની પરીક્ષા થાય ? પરદેશીના ભાવ પુછાય ?'

'અરે ! વાત શી કરો છો ? દેશદેશના બ્રાહ્મણો આવીને ત્યાં વસ્યા છે. આપણા દેશની અઢારે ગુર્જર વર્ણ ત્યાં મળે.'

આ દેશની પાટનગરી કઈ ?'

'પાટણ, વનરાજ ચાવડાનું વસાવેલું. વનરાજને જૈન સાધુ શીલગુણ-સૂરિનો આશ્રય. સાધુએ આશીર્વાદ આપ્યા ને ક્ષત્રિયે નગરી વસાવી. રાજા ને પ્રજા સત્ય-નીમ નહિ ચૂકે, ત્યાં સુધી નગરી અખંડિત રહેશે.'

'રાજા તો દ્યનેશ્વરી કર્ણ છે, પણ રાણી કેવી છે ?'

ઉદ્દેએ પૂછ્યું.

'રાણી પણ સતીનો અવતાર છે. છે તો કર્ણાટકની પણ જાણે ગુજરાતની જ જાયા ન હોય ! રાજાની સાથે નગરચર્યાએ અંધારપછેડો ઓઢીને નીકળે છે.'

કરણસંગ બાપુએ કહ્યું.

‘વાત થઈ પૂરી. ગુજરાત અને મારવાડ તો મને એક જ લાગે છે. આ સાબરમતી પણ આપણી ! આબુ-અરવલ્લીમાંથી નીકળી ત્યાં જાય. એટલે આપણને પાણી નવાં ન લાગે. રાજા કરણના બાપદાદા આપણા મારવાડના ! એ દાવો પણ ખરો ને ?’

‘હા ભાઈ હા, ટૂંકમાં તું તારે દે દોટ, રાખણહારો રામ છે.’ કેસરીસંગે ટૂંકી વાત કરી.

ઉદ્ધએ બધી વાત મેળવી લીધી. સપનાંનો ને સારી દુનિયાનો બરાબર મેળ મળી ગયો.

અને ઉદ્ધએ એક દહાડો કેડ બાંધી.

માને જઈને પગે પડ્યો.

માને દીકરો આંખ આગળથી અળગો થાય, એ ગમતું નહોતું. પણ દીકરો ભાગ્યદેવીને વરવા જતો હતો. કોણ આડી જીભ નાખે ! કોણ ના પાડીને અપશુકન કરે.

મા કહે : ‘દીકરા ! આબુના ડુંગરે દેવનાં દર્શન કરીને આગળ વધજે. ગુજરાતના વિમલશા મંત્રી ભારે દેરાં ચણાવે છે.’

‘મા ! હુંય દેરાં ચણાવીશ.’ ઉદ્ધે બોલ્યો.

‘બેટા ! દિલમાં દેરું રાખજે. પુણ્ય તને તારશે. પરસ્ત્રી તને મારશે. આપીને લેજે. જમાડીને જમજે. કરમમાં માથું મૂકે છે એવો ધરમમાંય માથું આંધું મૂકજે.’

‘સારું મા !’

‘અને ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણાં તીરથ છે. પેલું સકલ તીર્થનું સ્તવન સાંજ-સવારે હું બોલું છું. એમાં અગિયારમી ગાથા તને યાદ છે ?’

‘હા. મને આવડે છે. સાંભળ :

‘વિમલાચલ ને ગઢ ગિરનાર,
આબુ ઉપર જિનવર જુહાર.
‘શંખેસર કેસરિયો સાર,
તારંગે શ્રી અજિત જુહાર.

ઉદો ઇતિહાસ ભણે છે ❁ ૨૯

‘ગામ, નગર પુરપાટણ જેહ,
જિનવર ચૈત્ય નમું ગુણ દેહ.’

‘શાબાશ તારી યાદશક્તિ સારી છે. સારી વાત હમેશાં યાદ રાખવી. ઉદા ! જ્યાં-જ્યાં જા ત્યાં-ત્યાં તારી માની વતી યાત્રા કરજે. હવે કદાચ મળીએ કે ન મળીએ.’

મા ઢીલી થઈ ગઈ. દીકરાને પણ જરા આંચકો લાગ્યો, પણ મન ક્રઠું કર્યું. ઘરની રાણીની રજા લેવા ચાલ્યો.

ઘરની રાણી તો બિચારી શું કરે ? કઈ રીતે ના પાડે ? પણ એણે એક ક્રમત કરેલી. થોડા દહાડાથી કાળી ને ઘોળી બે બિલાડીઓ હેવાયી કરેલી. ઉદો જેવો રજા લેવા ગયો કે બિલાડી આડી ઊતરી. ઘરની રાણી કહે :

‘આજ નહીં જવા દઉં. બિલાડી આડી ઊતરી. અપશક્ત થાય છે.’

મા કહે : ‘બેટા, શક્ત દીવો છે. કાલે જજે, તારે ક્યાં મોડું થાય તો હૂંડી પાંછી ફરે એમ છે !’

ઉદો એક દહાડો રોકાણો. પણ એક દિવસ એને એક ભવ જેવો લાગ્યો. બીજે દિવસે ખડિયા-પોટલિયા ખભે નાખ્યા કે વળી ચટ બિલાડી આડી ઊતરી.

ઘરની ઘણિયાણી કહે : ‘આજ જવા નહિ દઉં.’

વળી ઉદો એક દહાડો રોકાણો. ત્રીજે દહાડે ઉદો નીકળ્યો, વળી બિલાડી આડી ફરી.

ઉદો કહે : ‘જેનું ભાગ્ય બહાદુર એને બીકણ બિલાડીની શી તમા ? આજ કાળા સાપ આડા ઊતરે તોય પાછો નહિ વળું !’

ઉદો ચાલી નીકળ્યો. પેટના દીકરાનેય ન પંપાળ્યો, રખેને મન ઢીલું થઈ જાય. પાછું વળીનેય ન જોયું ! મમતા બૂરી ચીજ છે. માણસ છે તો માણસનું મન છે. મનના માળખામાં માયા બેઠી છે.

જન્મભોમના ભૂંડાભખ જાંખરામાંય માણસનું મન ભરાઈ રહે છે. પણ ઉદાએ મન કઠણ કર્યું હતું. ચાકરી અને ભાખરી માટે એનાં પરિચાણ હતાં. એ બે જ્યાં મળે ત્યાં જઈને વસવું હતું.

ખભે દેરી, લોટો ને ઝોળી છે. ઝોળીમાં એક અંગૂણો, એક કેડિયું ને એક ધોતી છે. હાથમાં લાકડી છે.

લાકડીને છેડે લોટ ને દાળની પોટલી બાંધી છે. જ્યાં બપોરા કરે ત્યાં ત્રણ પાણાક ભેગા કરી ચૂલો જગાવે છે. પાણી પીવાના લોટામાં દાળ ઓરે છે. અંગૂઠા પર લોટ નાખી, પાણી નાખી લોટના ગોળા વાળે છે. એ ગોળા અગ્નિ પર નાખે છે. પડ્યા પડ્યા શેક્યા કરે છે.

એ ગોળાનું નામ બાટી !

બાટી ને દાળ સાથે તૈયાર થાય છે.

ઉદ્દે નાહીને આવે છે. ઇષ્ટદેવના જાપ જપે છે : ને પછી જમે છે. શું બાદશાહી જમણ ! પછી અમીના ઓડકર ખાઈ જરા આડો થાય છે, ત્યાં તો ચાલવાનો વખત થાય છે.

સાંજે તો જમવાનું નથી. એક ટંક જમવાનું છે. મોડી રાત સુધી પંથ કાપે છે.

પણ આ મારગ પર ઉદ્દે કંઈ એકલો નથી !

કફલાના કફલા ચાલ્યા જાય છે. કોઈ ગાડામાં, કોઈ ઊંટ પર તો કોઈ પગપાળા.

સાથે રખોપિયા છે. પંદર-પંદર ગાઉ પર મુકામ નાખે છે. કફલામાં બ્રાહ્મણો છે. સ્નાન-સંધ્યા કરે છે. વૈશ્યો ભજનકીર્તન કરે છે. ક્ષત્રિયો મર્દનગીની રમતો રમે છે.

નવી ગુજરાતે વસવા સહુ ચાલ્યાં છે. આમાંથી કેટલાક તો એકવાર જઈને આવ્યાં છે, હવે બૈરાં-છોકરાં લઈને પાછાં જાય છે. કેટલાક સાવ નવા છે.

બધા વાતો કરે છે.

ગુજરાતમાં તો કાચું સોનું પડ્યું છે. નાનકડી હાટડી માંડીને બેસીએ કે ખેતરનો નાનકડો કકડો ખેડીએ, તોય બે વરસમાં છોકરાં ચાંદીને ઘૂઘરે રમતાં જુઓ.

સોનાં-રૂપાંને જેને આડવેર, એ બ્રાહ્મણને રોજ ભરપેટ જમણ મળે. ઉપર દાન-દક્ષિણા એટલી મળે કે એમણેય ઘરનાં ઘર કર્યાં છે. ઘરઆંગણે ગાયો બાંધી છે. જે રોજ દાણા માગવા જતા, એ ઘેર ચબૂતરો બનાવી પંખીઓને દાણા નાખવા લાગ્યા છે.

રજપૂતોની તો ચાકરી ગયા કે બંધાણી. પછી જેવી લાયકાત. ઠેઠ માળવાથી ને ક્યાં-ક્યાંથી વીર પુરુષો ચાકરીએ આવે છે. જેવી જેની લાયકાત,

ઉદો ઇતિહાસ ભણે છે ❖ ૩૧

એવો હોદ્દો મળે છે.

આમ કાફલાના કાફલા ચાલ્યા જાય છે.

આચસુરમાં મા અંબામાતાનાં દર્શન કર્યાં. ગબ્બરની ટોચની યાત્રા કરી સહુ આગળ વધ્યાં. આબૂ-અચલગઢના પહાડ આવ્યા. ત્યાં પ્રદક્ષિણા દીધી.

દેલવાડાનાં દેરાં જોયાં. શું નક્સી ને શું કચીગરી ! પૂતળીઓ તો એવી છે, કે જાણે હમણાં બોલી કે બોલશે.

પાલનપુરની વાડીઓ આવી. કેવડાનાં વન આવ્યાં. બનાસનાં પાણી આવ્યાં. આગળ વધ્યાં ત્યાં સિદ્ધપુર આવ્યું. સરસ્વતી નદી આવી. રુદ્રમાળ આવ્યો. કાફલાએ સરસ્વતીમાં સ્નાન કર્યાં. અને સહુ વધ્યા આગળ. રસ્તે રસ્તે બંને બાજુ લીલાંછમ ખેતરો, ફળ-ફૂલથી ઝૂકતી વાડીઓ, રેંટ ખટૂકતા ફૂવાઓ, શૂરાપૂરાના પાણિયા આવ્યા.

લીલીછમ વરિયાળીનાં વન આવ્યાં. શેરડીના વાઢ આવ્યા. આંબાવાડિયાંનો તો પાર નહિ. ચયણ, જાંબુ ને મહુડાનાં તો જંગલો મહેકે છે.

ગામ પણ સારાં છે. માણસ પણ મળતાવડાં છે. આંખોમાં હેત છે. અંતરમાં આદરભાવ છે. અતિથિને તો ભગવાનનું રૂપ લેખે છે.

રૂડી ધર્મશાળાઓ છે. ભારે સદાચરનો છે. મોટી પાંજરાપોળો છે. માણસ અને ઢોરને ખાવા-પીવાનો તો તૂટો જ નથી.

છાશ તો કોઈ વેચતું નથી. જેને જોઈએ એ દોણી ભરી જાય છે. ચોટલો કોઈ કોરો ખાતું નથી. દૂધ-ધીની નદીઓ રેલાય છે. તાજાં શાક, તાજાં ફળ-ફૂલ, જોઈએ એટલાં જળ અને જોઈએ એટલાં દૂધ-ધી !

ઉદને લાગ્યું કે સ્વર્ગ હોય તો અહીં છે.

ત્યાં તો સાબરનાં જળ આવ્યાં. બેય કાંઠે ચીભડાં અને તરબૂચની વાડીઓ છે. ખેડૂતોના કાને-પગે સોનાનાં ઘરેણાં છે. મોં પર તેજ છે. ધીંગા ધોરી છે.

અને આવ્યું કર્ણાવતી !

શું નગર છે, ને શું ઘરતી છે !

શું નગરનાં નર-નાર છે ને શું એમનાં ઘરબાર છે.

ટોડલે મેના-પોપટ છે. દરવાજે હાથી ઝૂલે છે. બબે ને ત્રણ-ત્રણ માળ છે. સુંદર નક્સીઘર ઝરોખા છે. ને ઝરોખામાં પદમણી નારીઓ ઊભી છે. ઊભી

૩૨ ❖ ઉદા મહેતા

ઊભી સામસામી સમસ્યાઓ નાખે છે.

જાતવાન ઘોડા પર રજપૂતો ધૂમે છે. કેડે કટારી છે. ને કમર પર સમશેર છે. મોટા-મોટા મૂછોના થોભિયા છે.

પાલખીમાં શ્રીમંત-શેઠિયા જતા-આવતા નજરે પડે છે. રસ્તા પર સવાર-સાંજ સુગંધી પાણી છંટાય છે.

દૂર-દૂરથી ઘટિક્રગૃહ-ઘંટાઘર દેખાયું. ઘડી-ઘડી ત્યાં ઘડિયાળા વાગે છે.

ગામની વયોવય કોછરંબા દેવીનું મંદિર છે. જૂના વખતમાં ત્યાં આસો ભીલ રહેતો. એ કોછરંબા (કોચરબ) દેવીનો ઉપાસક હતો. એક લાખ ખડગનો ધણી હતો.

કોછરંબા દેવીના મંદિર પાસે કર્ણસાગર તળાવ છે. પાસે હાથીખાનું છે. ઘનશાળા છે.

રાજાનો મહેલ દેવતાના મહેલ જેવો છે. સાત માળનો છે. સાબરના જળમાં રાજના હાથીઓ સ્નાન કરે છે. ધોબી કપડાં ધુએ છે. કપડાંય કેવાં છે ? અત્તરથી મહેક્તાં છે. એનાથી પાણી પણ મહેક-મહેક થાય છે. રાજા-રાણીનાં કપડાં તો રાતે ધોવાય છે. દિવસે કપડાંની ગંધે-ગંધે ભમરા આવી હેરાન કરે છે.

લોકે પાન ચાવે છે ને પિયકરીઓ છાંટે છે.

અહીંના નગરશેઠની મોટી અતિથિશાળા છે. સાધુઅતિથિને ભોજન મળે છે. ગમે તેવા મુસાફરને ત્રણ દિવસ મફત રહેવા-જમવાનું જડે છે.

ઉદ્દે અતિથિશાળામાં જમ્યો. બે લીલાં શાક, એક ક્કોળ, ઘી ચોપડી રોટલી, તુવેરની ઘણ ને કમોદનો મઘમઘતો ભાત. માથે છાશનું એક છાલિયું ! ઓહિયાં ! અમૃતના ઓડકર !

ઉપર પછી સોપારી, શ્રીફળ ને એલચીનો મુખવાસ.

જમાડનારનું હેત અજબ છે. જાતે પીરસે છે. આગ્રહ કરી-કરીને બે રોટલી વધારે જમાડે છે.

જમાડનારાના મોં પર જમવા જેટલું હેત છે.

ઉદ્દનું મન થીજી ગયું. એણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે જીવવાનું હોય તો અહીં જ જીવવું. મરવું પડે તોય અહીં મરવું. જીવવામાં જેવો અહીં સ્વાદ છે, એવો મરવામાં પણ છે. ઉદ્દે બજારે ફરવા નીકળ્યો.

ઉદ્દો ઇતિહાસ ભણે છે ❖ ૩૩

ભાગ્યદેવી

સાબરમતી નદીનો સુંદર કાંઠો છે. પવિત્ર જળ વહ્યાં જાય છે. એ કાંઠે એક સુંદર મંદિર છે.

જૈનોનું એ દેવાલય છે. ઊંચું એવું શિખર છે. સુંદર એવી બાંધણી છે. બાવન દેવકુલિકાઓ છે, વચ્ચે મુખ્ય મંદિર છે. મંદિરના ટોડલે-ટોડલે પૂતળીઓ છે. ગોખે-ગોખે પ્રતિમાઓ છે.

ઉદ્ધે દર્શન કરવા અંદર ગયો. એણે આદીશ્વર ભગવાનનાં ભાવથી દર્શન કર્યાં. ચૈત્યવંદન કર્યું. સુંદર સ્વરે સ્તવન ગાયું :

“બોલ બોલ આદેસરા દાદા
કાંઈ ચારી મરજી રે !
મોંસું મૂંઢે બોલ !”

મનમાં ભાવ હતો. અંતરમાં ભક્તિ હતી. દૂરનો દેશ હતો, કોઈ જાન-પિછાન નહોતી ! એકલો, અટૂલો, ઓશિયાળો ઉદ્ધે ભગવાનને પૂછી રહ્યો હતો.

‘હે દાદા ! તારી શી મરજી છે ? મને મોઢામોઢ કહે, હવે મારે પાછા

૩૪ ❖ ઉદા મહેતા

ફરવાની વેળા નથી.’

કર્ણાવતી નંગરીનાં સુખી નર-નાર દર્શન કરવા આવતાં હતાં. સોપારી, ચોખા, ફળ, ફૂલ ને પતાસાં ચઢાવતાં હતાં. કોઈ સ્વસ્તિક સ્ત્રી ઉપર રૂપાનાણું કે સોનાનાણું મૂક્તાં હતાં.

ઉદ્ધ પાસે દેવને ધરવા ચોખાય નહોતા, બદ્દમ કે સોપારી કે શ્રીફળ તો ક્યાંથી હોય ? એક શ્રાવકે ચોખાનો બટવો ઉદ્ધ સામે ધર્યો. ઉદ્ધને લાગ્યું કે અહીનાં માનવી હેતપ્રીતવાળાં છે. એણે બટવો લીધો, એમાંથી ચોખા કાઢ્યા, સાથિયો ચીતર્યો ને સાથિયા ઉપર બદ્દમ મૂકી, એમાંથી એક કાવડિયું કાઢીને ભંડારમાં નાખ્યું. બધું પારકું ને પોણાબાર.

ઉદ્ધના મનમાં થયું કે આ તો પારકી લેખણ, પારકી શાહી ને મતું મારે મારા ઉદ્ધભાઈ જેવું થયું. પણ બટવો આપનારના મોં પર આપ્યાનો આનંદ હતો. ઉદ્ધને ગુજરાતનાં માણસ ગમી ગયાં. વહાલસોયી ધરતી ! ઉદ્ધની એક જ રટના હતી,

‘બોલ બોલ આદેસર દાદ
ક્રંઈ થારી મરજી રે !
મોંસું મૂંઢે બોલ !’

આદેસર દાદ તો કંઈ ન બોલ્યા, પણ એમની મૂર્તિ જાણે હસી રહી હતી. ઉદ્ધને આવકારી રહી હતી.

ચૈત્યવંદન કરી ઉદ્ધે બહાર નીકળ્યો. નિયમ મુજબ ઓટલા પર આવીને બેઠો.

એ વિચારતો હતો કે આટઆટલા ભાગ્યશાળીઓમાં ન જાણે મારું ભાગ્ય ક્યાં છુપાયું હશે ! શોધવું મુશ્કેલ તો ખરું.

એ વખતે પગથિયાં પરથી એક સ્ત્રી ઊતરી. ઊતરીને ઉદ્ધે બેઠો હતો એની સામે આવીને ઊભી રહી.

ચંદનની ડાળ જેવી નાજુક ગુજરાતણ ! એણે સાવ સફેદ કપડાં પહેર્યાં હતાં. હાથે ફક્ત સોનાની બે બંગડીઓ હતી. મોં ગોળ લાડવા જેવું રૂપાણું હતું, ને નયનોમાંથી હેતભાવ ટપકતો હતો.

ભાગ્યદેવી ❖ ૩૫

ઉદને ઘડીભર લાગ્યું કે આદેસરાદ્યદ્યએ પોતાની વિનતી સાંભળી, પોતાની ભાગ્યદેવી હાજરાહજૂર થઈ. એક પળ એ સ્ત્રીને જોઈ રહ્યો. પછી તેને ભાન થયું કે પરસ્ત્રી જોવામાં પાપ છે. એણે નીચી નજર ઢાળી દીધી, પણ જેવી એણે નીચી નજર ઢાળી, એવો જ સ્ત્રીએ પ્રશ્ન કર્યો,

‘તારું નામ શું ?’

‘ઉદયન લોકો ઉદ્દે કહે છે.’ કર્ણાવતીની સંસ્કરિતા ઉદને હૈયે વસી ગઈ હતી. એણે પોતાનું નામ સુધારી લીધું.

‘ક્યાંનો છે ?’

‘મારવાડનો.’

‘જૈન છે ?’

‘હા, જૈન છું. બહેનજી ! અમારા વડવાઓ મૂળ રજપૂત હતા. પછી કોઈ મુનિના ઉપદેશથી અહિંસાધર્મી થયા. અમારો ધંધો શ્રીકરણનો (દાણ લેવાનો); પણ અત્યારે તો હાથને અને મોંને સારાસારી નથી.’ ઉદને થોડી વાતમાં ઘણી વાત કહી દીધી. સ્ત્રીના ચહેરા પર એવા મીઠા ભાવ હતા, કે દુઃખીના દિલના દરવાજા આંપોઆપ ઊઘડી જાય ! ઉદને વગર ઓળખાણે પોતાનો બટવો આપનાર ગૃહસ્થ યાદ આવ્યો, એવી જ ભલી આ બાઈ લાગી.

‘હોય ભાઈ ! વેળાવેળાની છાંયડી છે.’ સ્ત્રીએ આશ્વાસન આપ્યું અને આગળ પૂછ્યું : ‘અહીં શા માટે આવ્યા છો ?’

‘બુદ્ધિ-બળ અજમાવવા. કાં તો મીર થવા, કાં તો પીર થવા.’

‘અહીં કોના મહેમાન છો ?’

‘આ પ્રદેશમાં પહેલી વાર આવું છું, બહેનજી ! કર્ણાવતીમાં મારું કોઈ ઓળખીતું નથી. થોડાં ઝાઝાં ગણો તો તમે. મને તમારો મહેમાન ગણી લો.’ ઉદને સમય પારખ્યો. ઉદના અવાજમાં ભોળી મીઠાશ હતી. એના ચહેરા પર ગામડાની સરળતા હતી.

‘સાધર્મી ક્યાંથી ? તો આજ તમે મારા મહેમાન, ચાલો, મારી સાથે.’ સ્ત્રીએ અમંત્રણ આપ્યું.

૩૭ ❖ ઉદા મહેતા

ઉદો અને લાછી

ભાગ્યદેવી ❖ ૩૭

‘ચાલો, આવું છું બહેનજી ! ઉદ્ધએ બહેનને જી લગાડી માન આપ્યું. ઊભો થયો ને બોલ્યો : ‘મારે તો કંઈ પૂછવા જેવું નથી. મડા માથે વીજળી પડતી નથી, પણ આપનું નામ ?’

‘લાછી.’ સ્ત્રી બોલી. એટલા શબ્દમાં જ પૂરેપૂરે ભાવ હતો.

‘લાછી એટલે લક્ષ્મી ને ?’ ઉદ્ધએ લાછીનો મૂળ શબ્દ કહ્યો, ને આગળ પ્રશ્ન કર્યા :

‘ધંધો ?’

‘છિંપિકાનો.’

‘ભાવસારનો કેમ ? કપડાં રંગવાનો ? કપડાં છાપવાનો. કેમ ?’

‘હા.’ બાઈએ ટૂંકો જવાબ આપ્યો.

‘મારા પર આટલા હેતભાવનું કારણ ?’ ઉદ્ધને હતું કે ગરજ વગર આટલું ગળપણ કોઈ ન પીરસે.

‘તમે દુઃખી સાધર્મિક છો. સાધર્મિકની સેવા એ સાચા જૈન ધર્મીની ફરજ છે.’

‘ચાલો બહેનજી ! ચાલો. ઉદ્ધે પણ કોરા કપડાં જેવો જ છે. તમારો ક્ષબ એના પર પણ અજમાવજો. ધોજો, રંગજો, ભાત પાડજો, ને બજારમાં ઊભો રાખજો. મોંઘા ભાવે મુલવાશે હો.’

આટલું કહીને હસમુખો ઉદ્ધે ઊભો થયો. લાકડી લીધી, બટવો લીધો, ને સ્ત્રીની પાછળ ચાલી નીકળ્યો. એને ખાતરી થઈ ગઈ કે નક્કી આ જ મારી ભાગ્યદેવી ! ભગવાને પ્રસન્ન થઈને મોકલી. લખમી હાજરાહજૂર ચાંલ્લો કરવા આવી છે, હવે મોં ધોવા જેવું નથી.

આગળ સ્ત્રી અને પાછળ ઉદ્ધે.

ઉદ્ધને કમરૂ દેશની વાત યાદ આવી. અરે, કમરૂ દેશની કામિની તો આ ન હોય ! ઉદ્ધના મનમાં શંકા થઈ આવી. વળી વિચાર આવ્યો કે કદાચ એ બળદ બનાવી ઘાણીએ જોડે, કાં પોપટ બનાવી પાંજરે ઘાલે તો ભલે. અહીં બળદ થઈને પણ જીવવામાં સાર છે.

શેરી અને રાજમાર્ગ વટાવતાં બંને આગળ ને આગળ ચાલ્યાં.

૩૮ ❖ ઉદ્ધ મહેતા

કર્ણાવતી તે અજબ નગરી છે ? ઇંદ્રપુરી જોઈ લો ! અહીંનાં માણસો ન કોઠી જેવાં જાડાં છે, ન સોટી જવાં પાતળાં છે. સુંદર ઘાટીલાં નર-નાર છે. સારાં વસ્ત્રો પહેર્યાં છે. મોંમાં પાન રહી ગયાં છે. ! કનમાં મોતીની શેલકડીઓ ઝૂલે છે. ગળામાં સોનાનો ટૂંપિયો છે. હાથે હેમના વેઢ છે.

પુરુષોનાં ઝુલ્કાંમાંથી તેલ ચૂએ છે. સ્ત્રીઓએ પગની પાનીએ અડતા વાળના અંબોડા વાળ્યા છે, વેણી ગૂંથી છે. સ્ત્રી શરમની પૂતળી છે. મોં પર ઘૂંઘટ નથી, પણ કપાળ સુધી ઓઢણું ઓઢ્યું છે. ગુલાબ, મોગરો, ચંપો, જાઈ-જીઈના હાર, ગજરા ને વેણી લઈ રૂપાળા માણસો ચારે તરફ ફરે છે. એમની વાણી સાંભળવી એ પણ જીવનનો લહાવો છે.

દરેક જણ દિવસમાં બે વાર સ્નાન કરે છે. સ્નાન કરીને સુંદર કપડાં પહેરે છે. કપડાં પહેરી આભૂષણ ધાલે છે. પછી સ્ત્રી-પુરુષ બંને વાળ હોળે છે. કપાળમાં બંને તિલક કરે છે. પછી બહાર ફરવા નીકળે છે. સવારે દેરે મંદિરે જાય છે. સાંજે બહાર બગીચે ફરવા જાય છે.

બજાર તો જોવા જેવી છે. દરેક વસ્તુનાં હાટ જીદાં છે, લત્તા જુદાં છે, વેપારી જુદાં છે.

આખો દહાડો ત્યાં મળેલો જામેલો રહે છે !

વાહ કર્ણાવતી વાહ ! વાહ મારી ભાગ્યની ભૂમિ !

સ્ત્રી કંઈ પ્રશ્ન કરતી તો ઉદ્ધે સુંદર જવાબ આપતો. બાઈ આ છોકરાની હાજરજવાબી જોઈ ખુશ થઈ ગઈ.

‘અહીં જ રહેવું છે ને, ઉદ્ધભાઈ ?’ બાઈએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘તેમ નહીં, બહેન ! એમ કહો કે મારે અહીં જ મરવું છે. હવે આ દેદરથી ઘેર પાછા જવું નથી. કાં તો ભાગ્ય ફળે, કાં જીવનનો અંત આવે-બંને અહીં જ. અઠેહી દ્વારકા !’ ઉદ્ધએ કહ્યું.

‘એમ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. માગ્યા વગર તો મા પણ ન પીરસે. સાચા ભાવથી માંગો. જરૂર મળશે.’ બાઈએ કહ્યું.

‘માગી-માગીને થાક્યો, પણ નસીબ એવું છે, કે વીંટી માગી હોય તો વીંટી આવી મળે છે.’

‘નસીબમાં વિશ્વાસ રાખ. છોકરા ! અહીં મારે ત્યાં ઘણી જગ્યા છે. અહીં રહેજે ને ધંધો કરજે.’

‘વારુ બહેનજી ! તમારો ઉપક્રમ કદી નહિ ભૂલું. વાડ વગર વેલો ચડતો નથી.’

‘ભાઈ ઉદા ! આમાં હું કંઈ ઉપક્રમ કરતી નથી. મારા ધર્મનું પાલન કરું છું. સાધર્મિકની સેવાને મોટું પુણ્ય કહ્યું છે. આ તો કર્ણાવતી છે. પાટણમાં તું જા તો તને બધા શ્રીમંતો એક-એક સોનામહોર ભેટ આપે. એક દહાડામાં કડકો બાલુસ પૈસાદાર બની જાય.’

‘ધર્મનું શરણ અજબ છે. જે ધર્મના બળે હું અજાણ્યો આશરો પામ્યો, એ ધર્મને હું કેમ ભૂલીશ ?’

આટલી વાત કરતાં બાઈનું મક્રન આવી ગયું

મક્રન એક માળવાળું હતું, છતાં સગવડવાળું હતું.

લાઈએ કહ્યું :

‘ઉદાભાઈ ! આ ખાટલો, આ મેડો, ચડી જાઓ મેડા માથે. તમને પૂછે એને ભગવાન પૂછે. તમે તમારે નિરાંતે અહીં રહો. જમવાની જોગવાઈ કરું છું.’

ઉદાને તો જાણે મક્રન શું મળ્યું-મહેલ મળ્યો. એણે તો લીધી સાવરણી અને મેડો સાફ કરી નાખ્યો.

ખાટલો ઉપાડીને મેડી પર ચઢાવી દીધો. નવખંડની નવાબી મળી. પોતાનાં જોળી ને દોરી-લોટો ખીંટી પર લટકાવી દીધાં.

લાઈએ પાણીની માટલી ને ઘડો આપ્યાં. ઉદા ધમધમાટ કરતો ફૂલે પહોંચી ગયો. ઘડો ઊટક્રી, માટલી સાફ કરી, ગળીને પાણી ભરી લીધું.

લાઈએ જોયું કે મારુ જુવાન ક્રમ કરવામાં તેમ જ ધર્મના આચારો પાળવામાં કુશળ હતો.

રસોઈ આવી. ઉદા બે પેટ ભરીને જમ્યો ને ખાટલા પર લંબાવ્યું. થોડી વારમાં ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયો. આવી મીઠી નિદ્રા એણે જીવનમાં પહેલી વાર અનુભવી.

લાઈ થોડી વારે નિસરણી પર આવીને ડોકિયું કરી ગઈ. નવજુવાન નિરાંતે ઊંઘતો હતો.

૪૦ ✦ ઉદા મહેતા

લાઈ એ જુવાનિયા પર વારી ગઈ.

એક વાર એ પણ ઘરબારી હતી.

પૈસો હતો. પતિ હતો. પુત્ર હતો. અમન-ચમન હતાં. પણ છોકરો એકએક ગુજરી ગયો. એની પાછળ પતિ ગયો. પતિ પાછળ પૈસો ગયો.

આજે મૂડીમાં થોડી રોકડ, થોડાં ઘરેણાં અને આ એક ઘર લાઈ પાસે હતાં. લાઈએ આ પછી ધર્મમાં ચિત્ત પરોવ્યું. દિવસનો મોટો ભાગ દેવદર્શન અને સાધુસંતોની સેવામાં ગાળવા લાગી. *સાધર્મિકની સેવામાં એને બહુ રસ હતો.

ભૂખ્યાને અન્ન અને તરસ્યાને પાણી આપવામાં એનો જીવ ખૂબ રાજી રહેતો. શાસ્ત્રમાં તો લાઈ લાંબું ન સમજતી, પણ જેટલું જાણ્યું એમાંથી એણે એટલો સાર ક્રઢ્યો કે દુઃખીનાં દુઃખ ઓછાં કરવાં એ પોતાનાં દુઃખ ઓછાં કરવા બરાબર છે.

લાઈને થોડાં સગાંવહાલાં હતાં, એ લાઈ કરતાં લાઈનાં સોનારૂપામાં ને મકનમાં વધુ રસ રાખતાં. કેટલીક વાર એને એકલી જોઈ ઘેર આવીને હેરાન પણ કરતાં.

સંસારની પ્રીત સ્વાર્થી છે, સહુ સ્વજન સોનાનાં સગાં છે એમ લાઈને ભાસી ગયું હતું. સંસાર પરથી એને વૈરાગ્ય આવ્યો હતો, એનો જીવ ખૂબ ઊંચો રહેતો.

ન જાણે કેમ આજે ઉઘને જોયા પછી એને પોતાનો પુત્ર યાદ આવ્યો હતો. એ હોત તો આટલો મોટો હોત ! આવડો હોત ! આવા મજબૂત બાંધાનો હોત ! આવો બેપરવા મસ્ત જુવાન હોત !

ઉઘે જુવાન થયો હતો, નાની સરખી દાઢી ફૂટી હતી, પણ એનું નિર્દોષ મુખ શ્રદ્ધા પ્રેરતું, એની વાણી મીઠાશ આપતી.

લાઈને મનમાં માતૃત્વ જાગ્યું, એક વાર ઉઘના વિશાળ કપાળ પર હાથ ફેરવવાનું મન થયું.

પણ થાકેલો-પાકેલો છોકરો જાગી જાય તો...એની ઊંઘ બગડે.

લાઈ બિલ્લીપગે નીચે ઊતરી ગઈ.

* સાધર્મિક-સમાન ધર્મ પાળનારા.

ઉદો ગુજરાતી

બીજે દિવસે સવારે લાછી જાગી, ત્યારે ઉદએ ઘરનું ઘણુંખરું વાસીક્રમ પતાવી નાખ્યું હતું. લોટા ઊટક્રી નાખ્યા હતા. ગોળાનું પાણી બહાર કાઢી, ફરી ગાળી લીધું હતું. કૂવા પર જઈ નવું પાણી પણ ભરી લાવ્યો હતો. આંગણું તો કચ જેવું ચોખ્ખું કર્યું હતું. છાપરા પરથી બાવાં કાઢી નાખ્યા હતા, ને ખૂણખાંચરેથી ધૂળ ખંખેરી નાખી હતી.

એક દહાડમાં જાણે ઘર બદલાઈ ગયું હતું.

અને ઉદની ક્રમ કરવાની રીત પણ રસભરી હતી. મોંએથી કંઈક મીઠું મીઠું ગાતો જાય, સિસોટી વગાડતો જાય ને ક્રમ કરતો જાય.

‘ઉદ ! તું તો દીકરો છે કે દીકરી ? આ બધાં ક્રમ તો દીકરીનાં.’

‘દીકરી સમજે તો દીકરી. તમારા જેવાને પેટ દીકરી થઈને જન્મ્યો હોત તોય મારું દળદર ફીટી જાત. દીકરાને રળીને લાવવું પડે ઘરમાં. દીકરી તો લાવે નહિ ફૂટી પાઈ ને લઈ જાય ઘર આખું !’

‘એટલે તું દીકરી થવા માગે છે કાં ? લુચ્ચો.’ લાછીને છોકરો ચતુર

લાગ્યો, ક્રમગરો લાગ્યો, હેતાળ લાગ્યો.

ઉદ્ધએ તો ક્રમ ઉપાડી લીધું. નાહી-ધોઈને દેરાસરે ગયો. સેવા-પૂજા કરી. વળી પેલું સ્તવન ગાવા બેઠો.

‘બોલ બોલ આદેસર દાદ !
કાંઈ થારી મરજી રે !
મોસું મૂંઢે બોલ ?’

દેરાસરમાં ક્રોણ ન આવે ? મોટા શેઠ આવે, મોટા સાધુ આવે, હીરાના વેપારી આવે, રેશમના વેપારી આવે. મોટી પોઠોવાળા સાર્થવાહ આવે. દરિયો ખેડનારા શાહસોદગર આવે.

રંક આવે ને રામ પણ આવે.

અને માણસજાત છે ને ! નવો ક્રોઈ આવ્યો હોય તો સહુ પૂછેગાછે, ‘ક્યાંથી આવ્યા ? શું કર્યે છો ?’

અને એકવાર ઉદ્ધની સાથે જે વાત કરે, એ ખુશ થઈ જાય. એકવાર ઉદ્ધની સાથે જે સંબંધ બાંધે, એ પછી કદી ભૂલી ન શકે. બેચાર જણાએ પોતાના આ પરદેશી સાધર્મી ભાઈને નોતરું આપ્યું,

‘દુકાને આવજો. વાતોચીતો કરીશું.’

ઉદ્ધે કહે : ‘હું તો નવરો છું. મારે તો બેઠા કરતાં બજાર ભલી. પણ તમને અડચણ પડે. નવરા લોકેનું દુકાને બેસણું સારું નહિ.’

વિવેકી ઉદ્ધને લોકે વધુ આગ્રહ કરે. ઉદ્ધે બપોરે જઈને ક્રોઈની દુકાન પર બેસે, ક્રોઈની પેઢી પર બસે. નવરા ન બેસવાનું તો એને નીમ.

ગાંધીની દુકાન હોય તો માલની હેરફેરમાં મદદ કરે, ઝવેરીની દુકાન હોય તો સાફસૂફ કરી નાખે. ક્રોઈવાર ગાહકને પણ પતાવે.

જીભ જુઓ તો સાકર જેવી.

જેની દુકાને બેસે એને ભારે ન પડે. રસ્તે જતાને પણ મદદ કરવા દોડે. ક્રમગરો માણસ કોને વહાલો ન લાગે ? એક શેઠે એને થોડી જગ્યા કાઢી દીધી.

ઉદ્ધએ ધીની દુકાન શરૂ કરી.

ઘી તે કેવું ? બરફીના કકડા જેવું. અને વળી સામે પગલે જઈને ઘેર પહોંચાડી આવે. કોઈ વાર કોઈને ઘી ન ગમે તો પાછું લે. ગમે નહિ ત્યાં સુધી પૈસા ન લે. સહુને કહે : ‘ખાઈને પૈસા આપજો.’

દુકાન તો ધમધોકર ચાલી. રહેવાનું ભાડું નહિ. ઉઘે ખાવામાં શોખ કરે તો પાશેર-અડધો શેર ઘી દાળમાં નાખી ખાઈ જાય, બાકી બીજું કંઈ નહિ !

થોડા વખતમાં કર્ણાવતીમાં કહેવત થઈ ગઈ કે ઘી તો ઉઘશાનું ! જમણામાં, વચામાં, ઘરવપરાશમાં ઉઘશા-ઉઘશા થઈ ગયું !

ઘરની સ્ત્રી કહે : ‘ઉઘશા લાવ્યા છો કે બહારનું ?’

શુદ્ધ ઘીનું નામ જ ‘ઉઘશા’ પડી ગયું.

ઉઘશાને ક્રમ વધી ગયું. એણે એક નોકર રાખ્યો. પણ નોકર રાખ્યો એટલે શેઠાઈ કરવાની નહિ. નોકરની હાચેહાર ક્રમ કરવાનું.

લક્ષ્મીદેવીનું તો એવું છે, જ્યાં વળી ત્યાં વળી !

ઉઘશાને ત્યાં લક્ષ્મીનો ઢગલો થવા માંડ્યો. હવે તો વખત આવે તો ઉઘે બે પૈસા વાપરવા પણ લાગ્યો. કોઈ પણ જાહેર કામ હોય, ફંડફાળો હોય તો ઉઘશા ત્યાં હાજર હોય.

ખરડામાં છેલ્લું નામ લખાવે, ને શક્તિ મુજબ આપી બે હાથ જોડીને ઊભો રહે અને કહે :

‘સંઘનો માલ છે. સંઘ માબાપ છે. મારો તો દેરી, લોટો ને ઝોળી એ રહ્યાં !’

મનની ઉદ્ધરતાથી ઉઘશા પાંચમાં પુછાવા લાગ્યા, પછી તો સંઘમાં કે મહાજનમાં કંઈક ગૂંચ પડે, એટલે ઉઘશાને તેડું જાય.

ઉઘશા આવે ને રમતવાતમાં ગૂંચ કઢી નાખે.

લાછીના તો ઉઘ પર ચાર હાથ. ઉઘે પણ એક મોટી બહેનની જેમ એની સેવા કરે, અને કોઈ વાતે ઓછું આવવા ન દે.

દિવસો સુખમાં પસાર થવા લાગ્યા. લાછીનાં સગાંવહાલાં એને હેરાન કરવા આવે, તો ઉઘે ભેરમાં ઊભો રહે.

જુક્તિથી લડવું હોય તો જુક્તિ તૈયાર ! ધોકાબાજી કરવી હોય તો ધોકાથી તૈયાર ! ઉદનું પહેલવાન અને ક્સાયેલું શરીર અને મીઠી જીભ જોઈ કોઈ ઊભું ન રહેતું. આમ લાછીને રોજની હયાહોળી ઓછી થઈ.

લાછીએ એક વાર કહ્યું : ‘ઉદાશા ! તમારાં બૈરાંછોંકરાંને લઈ આવો.’

ઉદો કહે, ‘એ પગબંધણ ન પોસાય. અમારા દેશમાં તો કોઈ ઘર સાથે ન રાખે. બાર મહિનામાં એક મહિનો ઘેર જઈ આવીએ, બાળબચ્ચાંને મળી આવીએ ને વતનની હવા ખાઈ આવીએ.’

લાછી કહે : ‘અમારે ત્યાં કોઈ એકલું ન રહે.’

ઉદો કહે : ‘અમારે ત્યાં કોઈ બેકલું ન રહે. ધંધો કરવો ને ઘરની ઝંઝટ રાખવી, એમાં બોબડી બે ખુએ. બૂઢાપામાં પછી ઘરબાર છે ને !’

લાછીએ ઘણું કહ્યું, પણ ઉદાએ ન માન્યું. એ તો ચોવીસે કલાક ધંધામાં લાગી ગયો હતો. ખાતાં-પીતાં, સૂતાં-બેઠતાં, ધંધો, ધંધો ને ધંધો !

પણ લાછી જોતી કે ઉદાને કમાવામાં જેટલો રસ છે, એટલો ખર્ચવામાં પણ છે. લાછીએ એક દહાડો પૂછ્યું :

‘એકલા રહી, હાથે ચંધી, હાથે જમી, કાળી મજૂરી કરી ધન એકઠું કરો છો ને પછી આમ ખર્ચ કરતાં કંઈ થતું નથી ?’

ઉદાશા કહે : ‘લાછી બહેન ! ખર્ચવું એય મારે મન કમાવાનો એક ભાગ છે. જેમ વધુ માણસો માટે ખર્ચાંએ એમ વધુ માણસો સાથે સંબંધ બંધાય, જાણપિછાણ થાય. જાણ-પિછાણ અને સંબંધ એ જ ધંધાનો મૂળ પાયો છે.’

આમ, ઉદાશા કર્ણાવતીમાં ખૂબ જાણીતા થઈ ગયા. એમનાં વેપાર-વટ વધી ગયાં.

એક દહાડો મારવાડથી ખેપિયો આવ્યો. એ સમાચાર લાવ્યો કે મા ખૂબ માંદી છે, જલદી તેડાવ્યા છે.

ઉદો તરત રવાના થયો, પણ મા-બેટાનો મેળાપ ન થયો. ઉદો ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે માનું શબ ઘર બહાર નીકળતું હતું. ઉદાએ માતાનાં અંતિમ દર્શન કર્યાં, ભારે હૈયે અગ્નિદાહ દીધો.

થોડા દહાડા ગામમાં રોકાયો. નાતજાતમાં ખર્ચ કર્યું. મિત્રોને, દોસ્તોને

ઉદો ગુજરાતી ❖ ૪૫

મળ્યો. સહુને એક જ વાત કહે,

‘ભાઈઓ ! જોવાજોગ ગુજરાત છે. તપિયાંનાં તપ, સતિયાંનાં સત ને શ્રીમંતની ખરી શ્રીમંતાઈ ત્યાં છે. બાહુબળ, બુદ્ધિબળ અને ભાગ્યબળ અજમાવવા જેવી ભૂમિ છે.’

ગુજરાતનાં હવાપાણી, ભૂમિ અને માણસ વગેરે માટે ઉદ્દે ખૂબ વખાણ કરવા લાગ્યો.

આ તો લોક સમુદાય છે. ગામને ગળે કંઈ ગળણું બંધાય છે ?

સહુએ ઉદ્દનું નામ ‘ઉદ્દે ગુજરાતી’ રાખ્યું.

ઉદ્દએ એ નામ હોંશે હોંશે સ્વીકારી લીધું. બોલ્યો, ‘બંધુઓ, મારો ભાગ્યોદય ગુજરાતમાં થયો, માટે હું ઉદ્દે ગુજરાતી. પણ ગુજરાતી ને મારવાડી જુદા નથી હો ! મૂળ એક છે. વૃક્ષ એક છે. ડાળ ભલે જુદી જુદી હોય.’

આમ, થોડા દિવસ ઉદ્દે વતનમાં હર્યા-ફર્યા, ને પછી બૈરી-છોકરાંને લઈ ક્ષર્ણવતી તરફ ઊપડ્યો.

વતનને જાણે છેલ્લા રામરામ કર્યા.

ઉદયન વિહાર

ઉદ્ધ ગુજરાતીનાં ભાગ્ય જાગ્યાં છે. સુખ આવ્યાં છે, સંપત આવી છે. માન, મોભો અને આબરૂ ત્રણેમાં એ આગળ પડતો છે.

લાછીને ઘેર તો રાતમાંથી દિવસ ઊગ્યો છે. વગર પરિવારે એને પરિવાર આવ્યો છે. સવારથી સાંજ સુધી એ પળોજણમાંથી પરવાસ્તી નથી.

ઉદ્ધને તો એ ભલો અને એનો ધંધો ભલો.

અને ધંધામાં ભાગ્ય એવાં ખૂલ્યાં છે, કે ભોરિંગના ઘરમાં હાથ નાખે તોય સોનું હાથ આવે.

ઉદ્ધની ચઢતી કળા જોઈ મારવાડમાંથી પણ એનાં સગાં-સંબંધી દોસ્ત-મિત્રો કમાવા ગુજરાતમાં આવે છે.

સંપત્તિનાં કોણ સગાં નથી ?

કલે ઉદ્ધને જેર ખાવા કવડિયું આપવા કોઈ તૈયાર નહોતા, કૂતરને નીરવા જેટલો ચેટલો આપવા કોઈ તૈયાર નહોતા, એ આજે ઉદ્ધને અછો-અછો વાનાં કરતા હતા. હૈયાની વાટકીમાંથી જાણે હેત-પ્રીત છલકઈ જતાં હતાં.

ઉદયન વિહાર ❖ ૪૭

ઉદ્ધની વહુ કહેતી : ‘આ નઘરોળ લોકોને આશરો કેવો ? આદરમાન કેવો ? આપણી ગઈકલ એ ભૂલ્યાં હશે, પણ એમની ગઈકલ આપણે ભૂલ્યાં નથી.’

ઉદ્ધે હસીને કહે : ‘બધી વાત માણસના ભાગ્યની છે. એ આપણી પાસે નથી આવ્યાં, આપણા ભાગ્ય પાસે આવ્યાં છે. ભલે આવ્યાં. કોઈએ ક્યું એમ ન કરવું, સારું હોય એ કરવું. જો ધોબીએ ધોબી થઈશું, તો એ બધાં સારું શીખશે ક્યારે ?

ઉદ્ધે તો સહુને આશરો આપે છે. રમાડે છે, જમાડે છે, હેરવે છે, ફેરવે છે. ધંધો-ધાપો કરાવે છે.

ઉદ્ધે તો જાણે પારસમણિ છે. ગમે તેવું લોઢું એને અડચું કે સાવ સોનાનું થઈ ગયું સમજો.

અને એક જણ મારવાડથી અહીં આવ્યો, ઠરીઠામ થયો, ધંધે લાગ્યો, પાંસે ચાર પૈસાનો જીવ થયો, સુખી થયો ને મારવાડમાં ખબર પડી કે પાછા બીજા ચાર જણ હાજર જ છે.

ઉદ્ધે પોરસવાળો જીવ હતો. એ પત્નીને પણ પોરસ ચઢાવતો કહેતો : ‘લોક મારા કરતાં તારાં વખાણ વધુ કરે છે. કહે છે, કે ઘર કંઈ પુરુષનું નથી, ઘર બૈરાંઓનું છે. ઉદ્ધના ઘરમાં તો અન્નપૂર્ણા છે.’

ઉદ્ધની પત્ની ધાનબાઈને આથી ઉમંગ વઘતો. બીજું તો ઠીક પણ હવે ઘર ટૂંકું લાગતું હતું. આટલાં બધાંનો સમાસ થતો નહોતો.

એક દહાડો ઉદ્ધએ કહ્યું : ‘લાછી બહેન ! વિચાર થાય છે, કે નવી જમીન લઈ ઈંટોનું મકાન ચણાવું. બહુ સંકડાશ લાગે છે.’

‘ઉદ્ધશા ! વાત સાચી છે. તમારી સ્થિતિ પ્રમાણે તમારે ઘર પણ જોઈએ. જમીન હું આપું.’

‘ઘણા દહાડા મફતનું ખાધું ને મસ્જિદે સૂતા, લાછીબહેન ! હવે કંઈ પણ મફત ન ખપે. તમો તો લક્ષ્મી છો. તમારો ગુણ તો ભુલાય તેમ નથી. આ ચામડીના જોડા સિવડાવું તોય...’ ઉદ્ધે બોલતાં બોલતાં ગળગળો થઈ ગયો.

‘ઉદ્ધશા ! આ સંસાર તો ચલા-ચલીના ખેલ જેવો છે. હું તમને મદદ કરું,

તમે મને મદદ કરો. કોઈ વાર નાવ ગાડામાં નંખાય છે, તો કોઈ વાર ગાડું નાવમાં હોય છે. મારી જમીનમાંથી જેટલી જોઈએ તેટલી લઈ લો.'

ઉદ્દશાએ તો સરસ જમીન પસંદ કરી.

બે માળની હવેલી બાંધવાના વિચારથી ઊંડો પાયો ખોદવા માંડ્યો.

પાયો પહેલેથી સારો કર્યો હોય તો પછી ચિંતા નહિ. ઉદ્દે પાસે ઊભો રહીને પાયો ખોદાવવા લાગ્યો.

પાયો ખોદાયો, ખૂબ ઊંડો ખોદાયો. ઊંડે ઊંડે ખોદતાં કોદાળી સાથે કંઈક ભટકાયું.

ખણીમ્, ખણીમ્ !

નક્કી કંઈ લોકું લાગે છે ! જાળવીને વધુ ખોદ્યું તો ધનથી ભરેલો ચરુ નીકળ્યો.

જૂના વખતમાં બેંકો નહોતી, તિજોરીઓ નહોતી, લોકો તાંબાની ગાગરમાં સોનું-રૂપું મૂકી ધરતીમાં દટી દેતા. વરસો સુધી જમીનમાં પડ્યું રહેતું. દટનાર જ એ જાણતો. દટનાર કોઈ વાર અચાનક ગુજરી જાય તા એ ધન ત્યાં ને ત્યાં પડ્યું રહેતું.

અને આમ કોઈ વાર અચાનક એ નીકળી આવતું.

ઉદ્દ શેઠ પાયામાં ઊતર્યા. સાચવીને ધન બહાર કઢાવ્યું.

સહુના મનમાં હતું કે હમણાં આ વાણિયો ધન ઘર ભેગું કરશે. ધન સાટું તો લોક ચત-દહાડો એક કરે છે, ખૂન-પસીનો એક કરે છે, છતાં જોઈએ એટલું મળતું નથી. ત્યારે આ તો લખમીજી સામે પગલે પધાર્યા, આવો લાભ કોણ જતો કરે ?

ધનના ચરુ બહાર નીકળ્યા, કે ઉદ્દ શેઠે લાછીબહેનને તેડું મોકલીને બોલાવી.

લાછી આવી. એનો હરખ માતો નહોતો. એણે બધી વાત સાંભળી લીધી હતી.

લાછી બોલી : 'ઉદ્દ શેઠ ! પેલા લોકોએ કહ્યું હતું કે તમારું ભાગ્ય ક્ષાવતીમાં છે. એ આજે બરાબર સાચું પડ્યું.'

ઉદ્દયન વિહાર ❖ ૪૯

ઉદ્ધ શેઠ કહે : 'તમારી વાત સાચી, અહીં આવી હું સુખી થયો છું. બાકી આ ધન તમારું છે. તમારે લેવાનું છે.'

લાઈબ્રેરી કહે : 'મેં તો જમીન તમને વેચી દીધી. હવે જે મળે તે તમારું'

ઉદ્ધ શેઠ કહે : 'જમીન મારી. સો ટ્યની વાત. પણ જમીનમાં જે હોય તેના માલિક તમે.'

લાઈબ્રેરી કહે : 'એ ન બને. જમીન તમારી અને ધન પણ તમારું.'

ઉદ્ધ શેઠ કહે : 'મારા માટે એ ધન અણહકનું ગણાય, મને ન ખપે. તમારે લેવું પડશે.'

લાઈબ્રેરી કહે : 'હું તો એને હાથ પણ નહિ અડાહું.' વાત આગળ વધી.

આ વાત સાંભળીને પડોસીઓ આવ્યાં, પણ તેઓય કંઈ નિવેડો લાવી ન શક્યાં. બેમાંથી એકે જણ ધનનું માલિક થવા તૈયાર ન થયું.

આશ્ચર્ય તો જુઓ ! જગતમાં ધન લેવાના ઝઘડા ચાલે છે, ત્યારે અહીં તો ધન ત્યાગવાના ઝઘડા જાગ્યા !

જૂની આંખે સહુને નવા તમાશા જોવા મળ્યા.

ઝઘડો મહાજન પાસે ગયો. મહાજન પણ આમાં કંઈ કરી ન શક્યું. બેમાંથી એકે જણ ધન લેવા તૈયાર ન થાય, પછી વાત કરવાની શી !

આ વખતે ઉદ્ધએ કહ્યું : 'જે ધનની માલિકી વિષે ઝઘડો પડે, એ ધન રાજનું. માટે રાજ પાસે ચાલો.'

બંને જણાં રાજદરબારે ગયાં.

રાજા કરણદેવ સિંહાસને બેઠા છે. પડખે રાણી મિનળદેવી બેઠાં છે. રૂપ ને વૈભવ ઇંદ્ર-ઇંદ્રાણીનાં છે.

ઉદ્ધએ દરબારમાં હાજર થઈને વિનંતી કરી.

'રાજાજી ! રાજાજી ! ન્યાય ક્યો. લાઈબ્રેનની આ જમીન છે. એ જમીન મેં ખરીદી છે. જમીનમાંથી ધનનો ચરુ નીકળ્યો છે. ચરુ લાઈબ્રેનનો છે. આપું છું પણ લેતાં નથી.'

લાઈબ્રેરી બે હાથ જોડી આઘું ઓઢણું ઓઢી બોલી :

‘રાજાજી, જમીન હવે મારી નથી. મેં પૈસા લઈને એને આપી દીધી છે. જમીન એની છે. એ જમીનમાંથી પાવો ખોદતાં ચરુ નીકળે તો એનો. એરુ નીકળે તો પણ એનો. જે જમીનનો માલિક એ ધનનો માલિક. મારે અણહકનું ધન ન ખપે.’

રાજા કર્ણાદેવે બંનેની દલીલો સાંભળી.

દલીલો સાંભળીને રાજા-રાણી મનોમન રાજી થયાં. મનમાં વિચાર્યું કે વાહ મારી પ્રજા ! વાહ તમારો નીતિ-ધર્મ ! પ્રજાની કમાણીમાં જેમ રાજાનો છઠ્ઠો હિસ્સો, એમ પ્રજાનાં પુણ્ય-પાપમાંય રાજાનો ભાગ !

રાજાએ હસીને પડખે બેઠેલાં રાણી મિનળદેવીને કહ્યું :

‘રાણીજી ! ન્યાયધર્મમાં તમે કુશળ છો. કરો આ ઝઘડાનો ન્યાય.’

રાણી મિનળદેવી તો આ વાણિયા પર અને આ લાણી પર ખુશી-ખુશી થઈ ગયાં હતાં.

રાણી કહે : ‘હું ન્યાય કરું છું. બંને અડધોઅડધ વહેંચી લો.

જાણે અંગારા ચંપાયા હોય એમ બંને જણાં બોલી ઊઠ્યાં : ‘રાણીજી ! એ ધન અમને ન ખપે. રાજભંડારમાં લઈ લો. જેનું કોઈ ઘણી નહિ, એનું ઘણી રાજ’

રાણી મિનળદેવી કહે : ‘જેને કોઈ ન પરણે એને ખેતરપાળ પરણે, એવી વાત કરો છો તમે. આ ધન રાજને પણ ન ખપે.’

‘તો શું કરવું ? રાજા કર્ણાદેવ વિચાર કરી રહ્યા.

ઉદ્દે એ વખતે બોલ્યો : ‘આપ હુકમ કરો તો રસ્તો બતાવું.’

મિનળદેવી કહે : ‘બતાવ રસ્તો. તું બુદ્ધિમાન લાગે છે.’

ઉદ્દે કહે : ‘જે ધન રાજને ન ખપે, એ દેવને અર્પણ થાય. આ ધનથી કર્ણાવતીમાં એક દેરાસર બાંધીએ.’

રાણી મીનળદેવી પિયર પક્ષે જૈન હતાં. એ વખતે ધર્મ પોતપોતાની અંગત-પ્રીતિની વસ્તુ હતી. કર્ણદેવ શૈવ ધર્મ પાળતા, પણ એથી મનમાં કોઈને કંઈ ન લાગતું. એક બીજાના ધર્મને એકબીજાં માન આપતાં.

પર ❖ ઉદા મહેતા

મિનળદેવીને વાત ગમી ગઈ.

કરણદેવે કહ્યું : 'ઉદ્ધ મહેતા ઊંચા વિચારના છે. કર્ણાવતીનું મહાજન એમનું માન કરે, અને પાઘ પહેરાવે. હું એમને રાજભંડારી નીમું છું.'

આખા ગામમાં ઢોલ પિટાયો. લોકમાન્ય ઉદ્ધશા એક દહાડામાં રાજમાન્ય ઉદ્ધ મહેતા બની ગયા.

મહાજને એમને પાઘ પહેરાવી.

ઉદ્ધ મહેતાએ તરત સાબરને કંઠે જમીન લીધી. શિલ્પી ને સલાટ બોલાવ્યા. ક્રમ ચાલુ થયું.

ટૂંક સમયમાં તો સુંદર દેરાસર બની ગયું.

એક દહાડો ધામધૂમ શરૂ થઈ. મંદિરમાં મૂર્તિ પધરાવી. આખું ગામ જમાડ્યું. આખા ગામનો ધુમાડો બંધ કર્યો. ઉદ્ધ મહેતાએ દેરાસરનું નામ આપ્યું, 'કર્ણવિહાર.'

પણ પ્રજાએ તો એ દેરાસરને હંમેશાં ઉદ્ધન-વિહારને નામે ઓળખ્યું.

રાજમામા

ઉદ્ધ મહેતાનો રાજક્રજમાં થોડો પગપેસારો થવા માંડ્યો હતો. મિનળદેવી માનવજાતનાં પરીક્ષક હતાં. એમને આ નીતિવાળો વાણિયો નજરમાં આવી ગયો. વધુ પરિચય થતાં એ બુદ્ધિશાળી પણ લાગ્યો, રાણી મિનળદેવી એના પર ખૂબ વિશ્વાસ રાખવા લાગ્યાં. ખાનગી ક્રમ એને બતાવતાં થયાં.

આંટીઘૂંટી ઊભી થાય કે તરત ઉદ્ધ મહેતાને તેડું જાય.

ઉદ્ધ મહેતા આવે કે આંટીઘૂંટી આપોઆપ ઊકલી જાય. ઉદ્ધ મહેતા ગમે તેવા ક્રમનો કેમ નિકાલ કરે છે, એ કોઈ જાણે નહિ. હસતા જાય, હસાવતા જાય, મરકરી કરતા જાય, ને ક્રમ કાઢી લે: હોશિયાર માણસ આંખમાંથી કણું કાઢી લે એમ !

અંત:પુરમાં પણ કંઈક ગૂંચો ઊભી થાય, નારદમુનિ જેવા ઉદ્ધ મહેતા ગમે તે રાણી પાસે પહોંચી જાય, એને એવી રીતે સમજાવે કે બધો ઉકળાટ તરત શાંત થઈ જાય.

મિનળદેવી કહે :

‘ઉદ્ધ મહેતા ! અહીં મંત્રીઓની ખોટ નથી. સાંતું મહેતા, મુંજાલ મહેતા,

૫૪ ❖ ઉદ્ધ મહેતા

સજ્જન મહેતા જેવા ભડવીરો બેઠા છે, પણ એ બધા પાસે મન મોકળું રાખીને વાતો થઈ શક્તી નથી, પણ તમે તો મારા માજણ્યા ભાઈ જેવા લાગો છો. તમને જોતાં હૈયામાં કોઈ ખાનગીમાં ખાનગી વાત ટકતી નથી. જાણે બિલાડીના પેટમાં ખીર જુઓ.’

‘રાણીશ્રી, હું અને તમે ધર્મ એક છીએ. મેં તો તમને ક્યારનાં બહેન માની લીધાં છે.’

મિનળદેવીનું મન રાજી-રાજી થઈ ગયું.

તાકડે ફરતો-ફરતો રાજકુમાર જયસિંહ ત્યાં આવી ચઢ્યો. એ ઉદ્ધ મહેતાની મોટી-મોટી મૂછો ને દાઢીના થોભિયા જોઈ પૂછવા લાગ્યો :

‘મા, મા, આ કોણ છે ?’

રાજમાતા લાગણીમાં હતાં, તેઓ બોલ્યાં :

‘બે મા ભેગા કર તો શું થાય ?’

જયસિંહ કહે : ‘બે મા ભેગા કરીએ તો મામા થાય.’

‘બેટા, તારા મામા છે.’

જયસિંહ તો ભારે તોફાની. એ તો દોડીને ઉદ્ધ મહેતાના ખોળા પર ચઢી ગયો ને કહેવા લાગ્યો :

‘મામા ! મામા ! એક સુંદર વાર્તા કહો.’

ઉદ્ધ મહેતા કહે : ‘વાત કહું શિયાળની ચતુરાઈની.’

રાજકુમાર કહે : ‘હા, હા, એ વાત કહો.’

ઉદ્ધ મહેતાએ વાત શરૂ કરી : ‘ એક હતું શિયાળ !

શરીરે જોયું તો સાવ નાનું !

એને વિચાર થયો કે મારવો તો મીર, ફકીરને મારવાથી શું વળે ! રોજ નાનાં નાનાં જીવોનો શિકાર કરું છું. આજ તો એમ થાય છે, કે હાથીનો શિકાર કરું.

જેને-જેને એણે આ વાત કરી, તે સહુએ શિયાળને બેવકૂફ માન્યું.

એક દહાડો એણે સહુ શિયાળિયાને કહ્યું : ‘હું હાથીનો શિકાર કરવા ઊપડું છું. મને તમો સહુ શુભેચ્છા પાઠવો.’

સહુએ કહ્યું : ‘તું બેવકૂફ છે, અમે નથી. શિયાળે હાથીના શિકાર કર્યા, એ અમે બાપગોતરમાં પણ સાંભળ્યું નથી.’

શિયાળ તો રામ રામ કરીને ઊપડ્યું.

પડખેના વનમાં એક મોટો હાથી રહેતો હતો. વચમાં એક તળાવ આવતું હતું. ઉનાળાના તાપથી પાણી સુકાઈ ગયું હતું, પણ કાંપ ઘણો હતો.

શિયાળ હાથી પાસે પહોંચ્યું ને બોલ્યું, 'હે રાજાધિરાજ ! અમારા પશુલોકે આપનો રાજા તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે. મને પ્રતિનિધિ તરીકે આપની પાસે પાઠવ્યો છે. આપ શ્રીમાન્ રાજ્યાભિષેક માટે આપના સુક્રેમળ પગોને તસ્દી આપી અમારે ત્યાં સત્વરે પધારો.'

હાથી પોતાનાં વખાણ સાંભળી ખૂબ કુલાયો. એણે કહ્યું :

'હું તારા પશુલોકથી સાવ અજાણ્યો છું. હું તમારા પર કૃપા કરીશ. આગળ ચાલ અને મને મારગ દર્શાવ.'

શિયાળ કહે : 'જેવી આપ નામદારની આજ્ઞા'

શિયાળ આગળ થયું અને પાછળ-પાછળ હાથી ચાલ્યો. ચાલતાં-ચાલતાં બંને તળાવકાંઠે આવ્યા.

શિયાળ સુક્રયેલા કાંપ પરથી સડસડાટ ચાલ્યું ગયું.

હાથીએ તેનું અનુસરણ કર્યું. પણ ભારે વજનવાળી ક્રયા હોવાથી હાથીભાઈ તો કાંપમાં ખૂંપી ગયા.

બહાર નીકળવા વધુ મહેનત કરી, તેમ તેઓ વધુ ખૂંપ્યા. જાડી ક્રયા અને ઝાઝી મોટાઈની માયા ! શી રીતે નીકળાય ? આખરે કોઈ રસ્તો ન જોઈ, એણે કહ્યું.

'અલ્યા શિયાળ ! હું કાંપમાં ખૂંપી ગયો છું. મને મદદ કર.'

શિયાળ કહે : 'હજૂર ! મારું પૂંછડું પકડીને બહાર આવો.'

પણ શિયાળની પૂંછ પકડવાથી કંઈ હાથીભાઈ બહાર નીકળી શકે ? આ તો મશકરી કરી !

હાથીભાઈ બહાર નીકળવાની મહેનતમાં અધમૂઆ થઈ ગયા. ઉપરથી ઊનાળનો તાપ અને વળી ભૂખ-તરસ !

બિચારો હાથી કમોતે મૂઓ.

શિયાળભાઈ પોતાના સમાજમાં પહોંચ્યા. ને સહુને હાથીના શિકારના ખબર આપ્યા.

બધા શિયાળોનો સમાજ હાથીને જોવા ચાલ્યો. આ વખતે એક ડાહ્યા

શિયાળું ફૂલું :-

‘જેની બુદ્ધિ એનું બળ,
બેવકૂફ પાસે શાનું બળ !
જુઓને સવાશેરના શિયાળભાઈએ
હણ્યો હાથી હજાર મણાનો.

સરસ વાર્તા ! વાહ મામા વાહ ! જેની બુદ્ધિ એનું બળ !

જયસિંહ તો કૂદવા ને નાચવા લાગ્યો. એને મામા ગમી ગયા. પછી તો મામા આવે કે દોડીને સામે જાય. ખોળે ચઢીને આવી વાતો સાંભળે.

ઉદા મહેતા કોઈ વાર જરદગ્રીવ ગીધની વાત કરે. કોઈ વાર દમનક-કરટક નામના બે બળદની વાત કરે. કોઈ વાર ચાંદ્રાયણ વ્રત કરતી બિલ્લીબાઈની વાત કરે. લાલ જબાન કચબો અને રક્તમાંજર કૂકડાની પણ વાત કરે.

જયસિંહને ખૂબ રસ પડે.

મિનળદેવી પણ પાસે બેસે. એને તો રાંકના રતન જેવો આ બાળક હતો. ભાવિની બધી આશાઓ એના પર હતી. એ આ બધી વાર્તાઓમાંથી સાર તારવીને પુત્રને સમજાવે.

આમ, દિવસો ચાલ્યા જતા હતા.

એકએક રાજા કરણદેવ બીમાર પડ્યા. એમણે જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક કર્યો, ને ટૂંક સમયમાં પોતે ગુજરી ગયા.

આખા રાજમાં શોક ફેલાયો.

મિનળદેવી રાજમાતા બન્યાં. નાના પુત્રને લઈને પતિના નિમિત્ત યાત્રાએ નીકળ્યાં.

મુંજાલ મહેતા સાથે હતા.

તેપન ઘાટ ફર્યા, બાવન તીર્થ પૂજ્યાં.

યાત્રા કરીને પાછાં ફર્યા, પણ આવ્યાં ત્યારે પાટણના દરવાજા બંધ.

રાજકુળમાં હમેશાં બે સમય ખરાબ હોય છે.

રાજા બેસતો હોય ત્યારે,

રાજા ઊઠતો હોય ત્યારે.

ગુજરાતનું રાજ કોણ ચલાવે ?

લોકો કહે : મિનળદેવી પરદેશનાં છે, એમનો ભરોસો નહિ. એમના રાજમાં પરદેશીઓનું ચઢી વાગે.

વાતવાતમાં રાજખટપટ જામી ગઈ.

શિયાળ તાણે સીમ ભણી.

કૂતરું તાણે ગામ ભણી.

સાંજ પડી તોય પાટણના ગઢના દરવાજા ન ઊઘડ્યા.

રાણી જેવી રાણીનું પાણી ઊતરી ગયું.

મુંજાલ જેવા મુંજાલનું કંઈ ન ચાલ્યું.

મુસાફર જેમાં ઊતરતા, એ ધર્મશાળામાં ગુજરાતની રાણીને ચતવાસો રહેવાનો વખત આવ્યો.

વખત વખતને માન છે.

આ વખતે રાણીને ઉદ્ધ મહેતા યાદ આવ્યા. ચિઠ્ઠી લખીને કહેવરાવ્યું કે બહેનની આબરૂ જવા બેઠી છે. કંઈ થાય તો તમારાથી થાય.

ઉદ્ધ મહેતાએ ચિઠ્ઠી વાંચી, ને લાંબો વિચાર કર્યો. તરત મહાજન પાસે પહોંચ્યા.

ચતે ને ચતે મહાજન એકઠું કર્યું.

એ વેળા મહાજનની હાક વાગતી, મહાજન પાસે બળ, બુદ્ધિ ને ધન ત્રણે વાનાં હતાં. ધન વાપરવાની જરૂર પડે તો ધન વાપરતા, તલવાર વાપરવાની જરૂર પડે તો તલવાર ખેંચતા.

ઉદ્ધ મહેતાએ મહાજન પાસે ઠરાવ કરાવ્યો :

‘રાજમાતાના અમે હામી છીએ. અત્યારના વખતમાં રાજક્રજ બીજાને સોંપાય તેમ નથી. દંડનાયક મદનપાલ રાણીજી સાથે રહી રાજવહીવટ ચલાવે ?

મહાજનનો ઠરાવ એટલે ચમરબંધીને સર નમાવવું પડે. વિરોધીઓના હાથ હેઠા પડ્યા.

સવાર થતાં તો દુર્ગના દરવાજા ઊઘડી ગયા.

ભારે માન-પાન સાથે રાણીમાતાનો પ્રવેશ-ઉત્સવ ઉજવાયો.

રાણીમાતાએ સિંહાસન સંભાળ્યું. પણ તે ઉદ્ધ મહેતાની સેવાને ન ભૂલ્યાં.

કર્ણાવતીના તેમને નગરશેઠ બનાવ્યા.

ઉદ્ધ મહેતા રાજમામા તરીકે પંકાઈ ગયા.

ખંભાતના દંડનાયક

વિશાળ એવો અરબીસમુદ્ર છે. એને કાંઠે સ્તંભતીર્થ નામનું બંદર છે. ગુજરાતનું જૂનું બંદર છે. ભારતનું એ નામચીન બંદર છે.

સ્તંભતીર્થનું બીજું નામ ખંભાત.

ખંભાતના કાંઠે ચોરાશી બંદરોના વાવટા ઊડે, ચીન, જાવા, સુમાત્રા સુધી એનાં વહાણ ખેપ ભરીને જાય અને ખેપ લાદીને આવે.

ઉજ્જૈની, ઇન્દ્રપ્રસ્થ ને કાશ્મીર, એનું આ બંદર ! સિંધુદેશથી કોંકણના કિનારા પર ખંભાત સૌથી મોટું નગર, વેપારે તેમ જ વૈભવે.

મક્કા-મદીના જવા માટે આ બંદરેથી જવું પડે. હજારો મુસલમાનો હજ કરવા માટે હિંદભરમાંથી અહીં આવે.

અહીં હીરા-માણેકનો વેપાર ચાલે. મીના-મોતીનાં અહીં બજાર ભરાય. અહીં લાખોના માલ વેચાય. અહીં લાખોના માલ ખરીદાય.

એક તો જાત્રાએ જવાનું નાકું.

બીજું વેપારનું પ્રસિદ્ધ ધામ !

ત્રીજું મોટામાં મોટું બંદરગાહ !

અહીં કોણ ન આવે ? કયા દેશના માણસો ન આવે ? અને આવે તેમાં સારા પણ આવે ને નંગ પણ આવે ! આ સહુને સંભાળી શકે એવો ખંભાતનો સૂબો જોઈએ, બંદરનો દંડનાયક મહાકુશળ જોઈએ, બળવાન પણ જોઈએ, અક્કલવાળો પણ જોઈએ.

કળ વપરાતી હોય ત્યાં સુધી બળ ન વાપરવું. એવી ગુજરાતની નીતિનો એ જાણકાર હોવો ઘટે.

સવાલ એ થયો કે ખંભાતનો સૂબો કોને નીમવો ?

સહુની નજર ફરતી-ફરતી ઉદ્ધ મહેતા પર ઠરી. ખંભાતની પરચંચી પ્રજાને સાચવી શકે, તો ઉદ્ધ મહેતા સાચવી શકે. કળ પણ એની પાસે છે, બળ પણ એની પાસે છે. વેરીને વહાલાં કરે તેવી જીભ છે. વખત જોઈને વર્તવાની દૃષ્ટિ છે. વળી, અણહકનું લેનાર નથી. કોઈનો હક ડુબાડનાર નથી.

ઉદ્ધ મહેતાની સૂબા તરીકે નિમણૂક થઈ.

કર્ણાવતી છોડી એ ખંભાત આવ્યા. હોદ્દો સંભાળી લીધો. સરસ રીતે રાજક્રમ ચલાવવા લાગ્યા. થોડા વખતમાં તો ચારે તરફ એમની બોલબાલા થઈ ગઈ.

વેપાર વધ્યો, વણજ વધ્યો.

વહાણવટામાં ખંભાત આગળ આવ્યું.

સોલંકી રાજાઓની જલસેના અહીં રહેવા લાગી. ખંભાતના ધનથી સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ પર પણ ક્રબૂ રહેવા લાગ્યો. ધન-બળ એ મોટું બળ છે.

ખંભાત જાણીતું હતું જ, હવે તે જગતજાણીતું બન્યું.

શાહસોદ્રગરો અહીં આવતા.

વહાણવટીઓ અહીં આવતા.

સાર્થવાહોની (સથવારા) પોઠો અહીં પડતી.

ધર્મધુરંધરો અહીં આવતા.

જતિ-સતી, રાય-રંક, શેઠ-વાણોતર અહીં આવતા.

૬૦ ❖ ઉદ્ધ મહેતા

આવા અલબેલા ખંભાતમાં એક વાર દેવચંદ્રસૂરિ નામના જૈન આચાર્ય આવ્યા. અગમ-નિગમના એ જાણકાર કહેવાતા. થયેલું, થવાનું ને થનારું ભાખતા.

મહાન તપેસરી હતા.

વિદ્યાના તો સાગર હતા.

સહુ-સહુના ધર્મ પાળે. કોઈના ધર્મમાં કોઈ અંતરાય ન નાખે. ઉદ્ધ મહેતા પોતાના નિયમ પ્રમાણે ઉપાશ્રયે ગયા. વંદન કરીને ગુરુની સમીપે બેઠા. પૂ. દેવચંદ્રસૂરિજીએ અચાનક પ્રશ્ન કર્યો, 'મહેતાજી ! જે નિસરણીએ માણસ ઊંચે ચડ્યો, એ નિસરણીને એ ભૂલે ખરો ?

'ના, ગુરુ દેવ !' બુદ્ધિશાળી મહેતાને ગુરુજીના આવા પ્રશ્નથી આશ્ચર્ય થયું. તેમણે વાતનો ખુલાસો મેળવવા પૂછ્યું :

'કઈ નિસરણી, ગુરુદેવ ?

'ધર્મની.'

'હા, પ્રભુ ! એ ધર્મના પ્રતાપે, એ ધર્મના નિયમોના પ્રતાપે તો કોડીનો ઉદ્ધે સવા લાખનો થઈ ગયો. એ ધર્મના પરધન અને પરસ્ત્રીના નીમે મને આજ દંડનાયક બનાવ્યો. એ ધર્મ માટે તો જરૂર પડે જીવ આપું.' ઉદ્ધ મહેતાએ ભાવપૂર્વક કહ્યું.

'છો તો ગુજરાતી ને ? ગુજરાતનું દિલમાં ઘડે છે ને ?

'હા, ગુરુદેવ ! ઉદ્ધે એમાં અભિમાન લે છે.'

'ગુજરાત તો સર્જ્યું રાજા મૂલરાજે, પણ ભાષા વિના દેશ કેવો ? મૂંગા લોકથી કંઈ રાજકાજ ચાલે ? ગુજરાતની ભાષા સર્જવી પડશે ને !

'હા, ગુરુદેવ ! ભાષા વિના સાહિત્ય કેવું !'

'અને સાહિત્ય વિના સંસ્કર કેવા ? અને સંસ્કર વગરની પ્રજા કેવી ? ગુજરાતનું રાજ સ્થપાયું. ગુજરાતનો વૈભવ આવ્યો. ગુજરાતનો વેપાર વધ્યો, પણ ગુજરાતનું સાહિત્ય ક્યાં-ગુજરાતની સંસ્કરિતા ક્યાં ?'

'મને ખબર નથી. આપ બતાવો ક્યાં છે ?' ઉદ્ધ મહેતાએ કહ્યું.

‘બતાવું છું, જુઓ આ રહી ગુજરાતની સંસ્કરિતા સદેહે,’ ગુરુદેવ આટલું બોલતાં ઊઠ્યા, અને અંદરના ખંડમાં ગયા. ગુરુદેવ જાદુમંતર તો કરવા માગતા નથી ને ? ઉદ્ધ મહેતાને એવો આભાસ થયો. પણ ત્યાં તો ગુરુજી અંદરથી પાંચ વર્ષના એક બાળકને લઈને બહાર આવ્યા.

ઉદ્ધ મહેતાએ બાળકને જોયો.

બીજની ચંદ્રરેખ જેવો બાળક લાગ્યો. તેજનું કુંડાળું એના મોં પર સ્મી રહ્યું છે.

‘આ ગુજરાતની સંસ્કરિતા, આ ગુજરાતીનો પિતા, આ સાહિત્યનો સ્રષ્ટા, જગતના મેદનમાં ગુજરાતની ગરિમાનો ડંકો દેનાર આ બાળક !’ ગુરુદેવ બોલ્યા. એ ભાવાવેશમાં હતા. એમની આંખો આક્રમક પર સ્મતી હતી. ને જાણે આગમનાં એધાણ ભાખતી હતી.

‘ભોજનો ધનપાલ, વિક્રમનો કલિદાસ અને ગુર્જર દેશનો વિદ્યાપતિ આ બાળક થશે. વ્યાકરણ, કવ્ય, ન્યાય, યોગ, તત્ત્વજ્ઞાન, શબ્દશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, પુરાણ એ સર્જશે. નાત, જાત, કુળ, દેશ અને જગતને એ અજવાળશે. મહેતાજી ! ટૂંકમાં એ યુગપુરુષ થશે. જગતના ઇતિહાસમાં ગુજરાત રૂપાળું કરી દેખાડવું હશે, તો આ કરી દેખાડશે.’

ઉદ્ધ મહેતાને ક્ષણભર લાગ્યું કે ગુરુજી વાતમાં જય વધુ પડતું મોણ નાખે છે, પણ તરત જ આ નિઃસ્વાર્થ ને શાસ્ત્રજ્ઞ આચાર્યનાં વચનોમાં એણે શ્રદ્ધા સ્થાપન કરી. ગુરુ શા કરણે જૂઠું બોલે !

‘આ મહાન બાળક કોણ છે ? ક્યાંનો છે ? મારે શું કરવાનું છે ? ઉદ્ધ મહેતા મૂળ વાત પર આવ્યા.

‘મહેતાજી ! ગુજરાતમાં ભાલ નામનો પ્રદેશ છે. ધંધૂકા નામનું નગર છે. આ નગરમાં ધર્મ-કર્મમાં મોઢા જ્ઞાતિ ઊજળી છે. એમાં ચાચ નામનો એક સદ્ગૃહસ્થ રહે છે. પાહિની નામે તેને એક પત્ની છે. જેનાં દર્શન કરીએ ને પાપ પખાળીએ એવી એ સતી છે. તેને ત્યાં આ બાળકનો જન્મ થયો છે. પુત્ર પેટમાં હતો, ત્યારે માતાને બહુ સાચ-ચંગા વિચારે આવેલા એટલે બાળકનું નામ ચંગ રાખ્યું છે.’

૧. મહાત્મા ગાંધીજી આ જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા હતા.

ગુરુ દેવ થોભ્યા, પછી બોલ્યા :

‘કહ્યું છે ને પુત્રનાં લક્ષણ પાસણામાં પરખાય. સાંભળ્યું છે, રાજા કરણદેવના સિંહાસને બાળક જયસિંહ ચઢી બેઠો, ને રાજાએ એનું ઊજળું ભાવિ ભાખ્યું કે આ બાળક ધરાપતિ થશે. એક એમ દહાડો આ બાળક રમતો-રમતો મારું આસન દબાવીને બેઠો. એટલું જ નહિ, મોં મારા જેવું કર્યું, ઉપદેશની નકલ મારા જેવી કરી. મેં એના તગતગ થતા ટાલકા તરફ જોયું, મારા જ્ઞાને મને કહ્યું : ‘આ બાળક દેશ, ધર્મ ને કુળને તારશે. એ મહાન જ્યોતિર્ધર છે. એ ગુજરાતનો વિદ્યાપતિ થશે.’ મને બાળક ગમી ગયો. પણ એનો પિતા બહારગામ હતો. ફક્ત માતા ઘેર હતી.’

‘માતાએ કઈ રીતે તમને પુત્ર આપ્યો ?’ ઉદ્ધ મહેતાએ મુખ્ય પ્રશ્ન કર્યો.

‘એ જ કહું છું, મહેતાજી ! એ ગુર્જર નારીને ધન્યવાદ ઘટે છે. માતાને મન પુત્ર એટલે આખા સંસારની સંપત્તિ, મેં એ માતાને કહ્યું : ‘ગુર્જરેશ્વરી ! પુત્રને ખોળામાં રાખી ખાતોપીતો કરવો છે, કે કોઈ દરબારમાં રાખી નોકરી-ચાકરી કરતો કરવો છે, કે કોઈ સાધુને સોંપી જગતપૂજ્ય બનાવવો છે ? આ દીકરો તારી કૂખનો દીવો છે.’

માતા બોલી : ‘મારે એકનો એક છે. એને જોઈને અમે રાજી રહીએ છીએ. વળી મહારાજ ! છે એક દીકરો પણ સાત દીકરાની ભૂખ ભાગે તેવો છે.’

‘હે સુભાગી નારી ! રત્નાકર રત્ન પકવે છે, પણ પાતે એનો લોભ રાખતો નથી. આમ્રવૃક્ષ ફળ પકવે છે, પોતે રસ ચૂસતું નથી. જોગી તારા દ્વાર પર આવ્યો છે. એ જોગીને આપી દે આ બાળક ! એ જોગંધર થશે. તને તારશે, જગતને તારશે. ક્ષત્રિયાણીઓ એકના એક જુવાન બેટાને રણમેદને નથી મોકલતી ? ભૂલી ગઈ એ ?’

‘મહેતાજી ! શું કહું તમને ! એ ગુર્જરેશ્વરીએ સગે હાથે મને દાન દીધું, કહ્યું : ‘એના નાશવંત દેહની માયા છોડું છું, પણ એના કીર્તિદેહનો મોહ ધરું છું. મારો દીકરો ગૃહઉજામણ, કુળઉજામણ અને દેશઉજામણ બનો.’

ગુરુ આટલું બોલી શાંત રહ્યા.

મહેતાજીએ કહ્યું :

૭૪ ❖ ઉદા મહેતા

‘વંદન હો એ માતાને ! જે ઘરતીમાં આવી માતાઓ હોય, એ ઘરતી ખરેખર બડભાગી છે. હવે આપ મને જે આજ્ઞા હોય તે ફરમાવો.’

‘મહેતાજી ! આ હીરાને પહેલ પાડવાના છે. તમારે તેના નિમિત્ત થવાનું છે. તમારા જેવો કુશળ માણસ જ એના પિતાને સમજાવી શકે. આ કાર્ય કરશો તો ગુજરાત તમારું ઓશીંગણ રહેશે. એના ઇતિહાસમાં તમારું માન રહેશે.’

મહેતાજી વિચાર કરી રહ્યા. ગુરુજી થોડી વાર બાળક સામે જોઈ રહ્યા, ને વળી બોલ્યા :

‘એનો પિતા હમણાં આવશે. પુત્રની માયા અપાર છે. મારે એને જરાપણ કરાજી કરવો નથી. રાજી થઈને આપે તો લેવો છે. પછી ઘાટ ઘડીને દેશને-ધર્મને ચરણે ધરવો છે. આ બાળક સામાન્ય ન માનતા, મહેતાજી !’

મહેતાજીએ ગુરુવચન સ્વીકારી લીધું.

બાળકને આંગળીએ લીધો.

એક દિવસ આ જ આંગળીએ રાજા જયસિંહને લીધો હતો, આજ એ જ આંગળીએ એ બાળકને લીધો.

બંને ઘેર ગયા. મહેતાજીની હેતુપ્રીત, ઘરનાં માણસોનો પ્રેમભાવ, ન પૂછો વાત ! બાળક ચંગો તો પોતાનાં સગાં માબાપને ભૂલી ગયો.

મહાન ભાગ્ય

ખંભાતની પોષધશાળામાં નવી નવાઈનો એક મહેમાન આવ્યો છે.

એ ખૂબ અકળાયેલો છે.

વાત કરે છે તો ઘાંટાથી, થોડી વાત કરતાં-કરતાં તો ભારે તપી જાય છે.

સામે ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિ શાંતિથી બેઠા છે. પોષ મહિનાનું પાણી જોઈ લો.

પેલા મહેમાને રાડ પાડીને કહ્યું :

‘હું ધંધૂક્રનો ચાચ. મારો ચંગ લાવો. ચંકનું રતન લાવો.’

‘ભાઈ ચાચ ! એ રતન વિનાનો તું ખરેખર ચંક છો, પણ જો એને લઈ જઈશ, તો જગત ચંક બની જશે.’ ગુરુદેવે મીઠી વાણીમાં કહ્યું.

‘જગત ખાડામાં પડ્યું. મને એમ બનાવો નહિ. ક્યાં છે મારો ચંગ.’

‘આ ઉદ્ધ મહેતાને ત્યાં છે.’ ગુરુદેવે કહ્યું, અને ઉમેર્યું, ‘મહેતાજી ! ચાચને તમારે ત્યાં લઈ જાઓ. એમનું મન માને તો ઠીક, નહિ તો ચંગને સોંપી દેજો.’

ગુરુનાં આ વાક્યો સાંભળી ચાચ કંઈક શાંત પડ્યો.

૬૬ ❖ ઉદા મહેતા

ઉદ્ધ મહેતાએ કહ્યું,

‘શાણા ભાઈ ! મારે ઘેર પધારો. મને અતિથિસેવાનો લાભ આપો, અને તમારા પુત્રને લઈ જાઓ.’

‘ચાલો, આવું છું. પુત્રનાં દર્શન વિના મારે અત્રજળ હરામ છે.’ ચાચે કહ્યું.

ઉદ્ધ મહેતા અને ચાચ ગુરુની આજ્ઞા લઈ ઘેર આવ્યા.

બાપ તો દીકરાની રટણા લઈને બેઠો હતો. મહેતાજીએ આંગણામાં રમતા બાળક ચંગને લાવીને પિતા સામે રજૂ કર્યાં.

પિતા પુત્રને પંપાળી રહ્યો.

પુત્ર તો ખૂબ મોજમાં હતો.

ઉદ્ધ મહેતાએ કહ્યું : ‘ભાઈ ચાચ ! ધંધૂકાની ધૂળનો રમનાર આ જીવ નથી હો. પાટણના સિંહાસનને આંજનારો હીરો છે, જગતનાં માન મુક્રવનાર મહારથી છે. હીરો કાગડા ઉડાડવામાં ફેંકી ન દે. સારું એ તમારું. ચાલો, પહેલાં જમી લઈએ.’

બંને જણા જમવા બેઠા. ઉદ્ધ મહેતાની મહેમાનગતિ એટલે પૂછવું જ શું ? દીકરાને ખોળે બેસાડી બાપ જમવા લાગ્યો.

ચૂરમાં ચોળાયાં, કંસાર પીરસાયા, ખાજાં ઘેબર મુક્રયાં. કેસર-કસ્તૂરી ભર્યાં દૂધના વાટક્ર મુક્રયા.

ઉદ્ધ મહેતાએ મહેમાનને આગ્રહ કરી-કરીને ખવરાવ્યું. ખાતાં-ખાતાં પોતાની આત્મકથા કહી. ડાહ્યા દીકરા દેશાવર સારા એ કહ્યું.

ઉદ્ધ મહેતાની રસવતી (રસોઈ) અને સરસ્વતી (વાણી) બંનેથી ચાચનું મન પલળી ગયું.

જમ્યા પછી ઓરડામાં તાંબૂલ ખાતા બધા બેઠા, ચાચે વખત જોઈ કહ્યું, સાથે જરા દમદમટી પણ આપી.

‘જુઓ ! આજ રાજમાતા મિનળદેવીનું રાજ નથી. એ જરૂર અદલ ઇન્સાફવાળાં બાઈ હતાં, છતાં જન્મે જૈન હતાં. ગુરુની કંઈક લાજમર્યાદા રાખે.

બાકી આજે તો મહારાજા જયસિંહનું રાજ છે. ઇન્સાફની આગળ સગા ભાઈને પણ સસ્તો ન છોડે હો !'

‘ભાઈ ! તમારો દીકરો તમને ભળ્યો.’ ઉદ્ધ મહેતા ડરતા હોય તેમ બોલ્યા : ‘હું પારકું છોકરાંને જતિ કરનારો જૈન નથી. ગુરુદેવ આગમવાણી ભાખનાર છે. એમણે કહ્યું કે આ દીવો ઘરમાં ગોંધી રાખશો તો ઘર અજવાળશે, બહાર કાઢશો તો જગત અજવાળશે. રુચે એમ કરો.’

‘દીકરો તો બુઢાપાની લાકડી છે. સહુને દીકરાની ક્રમાણીની આશા હોય.’

‘જરૂર હોય. જરા થોભી જાઓ.’ ઉદ્ધ મહેતા અંદર ગયા.

બાપ-દીકરો એકલા પડ્યા.

બાપે દીકરાને પૂછ્યું, ‘બેટા ! ઘેર આવવું છે ?’

દીકરો કહે : ‘અહીં ખૂબ મજા આવે છે.’

‘તારી મા યાદ આવતી નથી ?’

દીકરો કહે : ‘આવે છે, મા કંઈ થવી છે ? પણ મારી માએ કહ્યું છે, કે બેટા ! મોટો જોગંદર થઈને આવજે. પિતાજી ! હું ખૂબ ભણીશ. જગતને ભણાવીશ. હું સાધુ થઈશ. જગતને સાધુ બનાવીશ. હું તરીશ, જગતને તારીશ.’

બાપ દીકરાની વાણી સાંભળી રહ્યો. એને પણ ગુરુની વાણી સાચી લાગી. આટલો નાનો બાળક આવી વાતો ન કરે ! નક્કી પરભવનો તપેસરી. થોડી વાતચીતમાં તો એની વાણી, એના વિચાર સાવ બદલાઈ ગયેલા લાગ્યા.

એટલી વારમાં ઉદ્ધ મહેતા બહાર આવ્યા. એમના હાથમાં મોટો થાળ હતો. એમાં સોનાં-રૂપાં હતાં. સાથે બીજી ભેટ વસ્તુઓની યાદી હતી. એમાં હાથી આપ્યાના, ઘોડા આપ્યાના, જમીન-જાગીર આપ્યાના લેખ હતા.

ચાચ પળવાર વિચારી રહ્યો. ખંભાતનો સૂબો આ બધું શા માટે કરતો હશે ? એને શું સ્વાર્થ ! માત્ર ધર્મપ્રેમ ! દેશપ્રેમ !

ચાચ ઉદ્ધ મહેતાના ધર્મપ્રેમ પર વારી ગયો.

ઉદ્ધ મહેતાએ કહ્યું,

‘આમાં કંઈ પરચું ન માનશો. ધર્મના પ્રતાપથી આજ હું જે કંઈ છું, તે છું. તન, મન ને ધન ત્રણે ધર્મને અર્પણ છે.’

સાચો પ્રકાશ હમેશાં અજવાળું જ પેદા કરે છે. ચાચના દિલમાં પણ ધર્મ-પ્રેમ જાગી ગયો. એણે કહ્યું.

‘મને ધન લઈ ધર્મ વેચનારો ન માનશો.’

‘તો ચાચ ! દીકરો લઈ જા, પણ આ મહાન બાળકને અમર બનાવ. એનાં તાર્યાં આપણે તરશું, તારી બોતેર પેઢી તરી જશે.’

ઉદા મહેતાની બળવાન ભાષામાં આજીજીના સૂર હતા.

ચાચ બોલ્યો : ‘મારો પુત્ર-પ્રેમ ઘણો છે. પણ તમારો ધર્મપ્રેમ મહાન છે. ચંગો તમને અર્પણ !’

‘ચાચ ! મને અર્પણ ન કરીશ. મને અર્પણ કરવાથી એ મદ્યરીના માંકડાની જેમ સબળા પાસે નાચતો રહેશે, અને નબળાને નચાવતો રહેશે. ગુરુજીને અર્પણ કર !’

ચાચે બાળકને ગુરુચરણે અર્પણ કર્યો.

ચંગો બાળક ચંગો નીકળ્યો.

વિદ્યા તો જાણે એના હૈયામાં બેઠી હતી. વૈરાગ્ય તો એની નસેનસમાં હતો. તેજ એનું, તપ એનું, ભાષા એની, ભાવ એના.

એક દહાડો ખંભાતની ગલીએ ગલી મંગળ વાઘોથી ગૂંજી ઊઠી.

ચંગો સાધુ બન્યો.

નામ મુનિ સોમચંદ્ર રાખ્યું.

પણ એ પછીનો સોમચંદ્રનો ઇતિહાસ અદ્ભુત છે. એ સોમચંદ્રમાંથી જોતજોતામાં હેમચંદ્ર બન્યો.

એમાંથી આચાર્ય હેમચંદ્ર બન્યા.

ગુજરાતમાં સાહિત્ય ને સંસ્કરનાં જળ રેલાવ્યાં.

નર કે વાનર

રાજા જયસિંહ ગુજરાતનો રાજા છે. એને ગુજરાતને ઘડવી છે. ગુજરાતનું નામ જગમાં જાણીતું કરવું છે. એને ચક્રવર્તી રાજા થવું છે.

પિતા કર્ણદેવનો પ્રતાપ એને વર્યો છે.

માતા મિનળદેવીનો અદલ ઇન્સાફ એની નસેનસમાં છે.

છે તો જુવાનિયો, પણ બીજા રાજકુમારોની જેમ એ સુંવાળો નથી. મદનપાલ જેવા મહાજોદ્ધાને એણે હણ્યો છે. અને બાબરા ભૂત જેવા ભૂતને એણે એકલે હાથે હરાવ્યો છે.

મોટા-મોટા મલ્લોથી પણ મુશ્કેલ ક્રમ આ નવજુવાન રાજાએ કર્યા છે. લોકો કહે છે, કે એણે વિક્રમ રાજાની જેમ વાદીવેતાલ સિદ્ધ કર્યા છે :

એ 'સિદ્ધરાજ' છે.

લોકો રાજા જયસિંહ કરતાં એને રાજા સિદ્ધરાજને નામે વધુ ઓળખવા લાગ્યા છે. કોઈ સઘરો જેસંગ કહે છે. સઘરો એટલે સિદ્ધ !

હતો તો સાત ખોટનો દીકરો, પણ માએ પાણા પર સુવાડીને મોટો કર્યો

છે. સિંહણનાં દૂધ ધવડાવી સિંહ સરજ્યો છે. દીકરો દુશ્મનની સામે સેનાની મોખરે ચાલે છે. પોતાની પાછળ સેનાને ચલાવે છે.

રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના દરબારમાં બાપદાદના વારીના ડાહ્યા દીવાનો છે. પણ એ ક્રશ્નો સિદ્ધરાજ મખમલ-મશરૂની તળાઈમાં પડી રહેતો નથી.

જાતે રાજક્રજ જુએ છે. જાતે ન્યાય તોળે છે. જાતે ફેંસલા પાડે છે.*

જરૂર પડે ત્યારે પોતાના ડાહ્યા દીવાનની સલાહ લે છે. બીજા રાજાઓની જેમ એ ક્રયા કરતો નથી.

ગુજરાતના બે મુખ્ય ધર્મો : શૈવ અને જૈન. બંને દૂધ-પાણી જેવા છે. ઘરમાં બે ભાણાં હોય તો ખખડે, એમ કોઈ વાર આપસમાં ખખડે, પણ મતભેદ કરતાં મનમેળ વધુ છે.

સિદ્ધરાજ કહે 'બંને ધર્મો મારે મન મારી બે આંખ બરાબર. સહુ-સહુના ધર્મ પાળો. ખોટી ખટપટ ન કરશો.'

ગાય વાળે એ ગોવાળ. જે માણસજાતના મનનું ઘડતર કરે, ત્યાગ શીખવે, બલિદાન અપાવે, પરોપકર ભણાવે એ ધર્મ મોટો.

પણ રાજક્રજ તો કલંદીના કળા ધરા જેવાં છે. ઘણાં ઊંડાં, ઘણાં કળાં, પત્તો જ ન લાગે. શ્રીકૃષ્ણ જેવો મહારથી એને નાથે તો નાથે. બાકી તો કળીનાગની સેના કોઈને જીતવા ન દે.

કેટલાક રાજક્રજને ચોપાટની રમત જેવાં કહે છે. ક્યારે કયું સોગઠું બળવાન થઈ ક્યા સોગઠાને ઉડાડી મૂકે એ કંઈ ન કહેવાય.

પાસા સવળા પડે કે અવળા તેના પર બધો આધાર.

કોઈની ચઢતી જોઈ બળનાર ઘણા હોય છે. ધુવડ સૂરજનાં તેજ સાંખી ન શકે.

એક તો ખંભાત જેવું બંદર. એ બંદરના ઉદ્ય મહેતા ધણીરણી. વળી જીવ ઉદ્યર. હાથ છૂટો. જે આવે એ ખંભાતના ઉદ્ય મહેતાનાં બે મોઢે વખાણ કરે.

* મહાન રાજા સિદ્ધરાજ વિષે રાણાકદેવીને પરણવાની અને જસમા ઓડણની છેડતી કર્યાની વાતો જોડી કાઢેલી છે. ઇતિહાસથી બંને બનાવ ખોટા ઠર્યા છે.

ખારીલા લોકે લાગ જોઈને બેઠા હતા. તક મળે કે આલાની ટોપી માલાને પહેરાવી દઈએ. રાજા બધા ક્રયા ક્રનના હોય છે.

ઉદા મહેતાની વિરુદ્ધમાં પણ જબરી રાજખટપટ ઊભી કરવામાં આવી.

એક વારની વાત છે.

રાજા સિદ્ધરાજ સ્વાડીએ ચઢ્યો છે.

હાથી પર બેસી શિકરે નીકળ્યો છે.

શિકારીના સ્વભાવ મુજબ શિકરની પાછળ-પાછળ દૂર ચાલ્યો ગયો.

એક ભારે જંગલ આવ્યું. એમાં એક દીપડો નજરે ચડ્યો. રાજાએ એનો પીછો પકડ્યો.

પણ દીપડો તો ભારે લુચ્ચું પ્રાણી ! ઘડીકમાં અહીં દેખાય, ઘડીકમાં ક્યાંય દેખાય. ઘડીકમાં દેખાય જ નહિ.

રાજા દીપડાની પાછળ પડ્યા. ધીરે-ધીરે સૂરજદેવતા બરાબર મધ્ય આકાશમાં આવ્યા.

બપોર થયા. સૂરજ તપ્યો. ઘરતી ધગધગી રહી. રાજા એક વડ નીચે આરામ કરવા ઘોડેથી ઊતર્યો.

વડનું ઝાડ અને ઘણીબધી ડાળો. વાનરોનું એક આખું ટોળું ઉપર રહે. સિદ્ધરાજ શહેરનો રાજા તો વાનરો વનના રાજા. કોઈથી કોઈ ક્યાં કમ છે ?

કોઈ વડવાઈના હીંચકે હીંચે.

કોઈ ડાળે-ડાળે ઠેકડા મારે.

કોઈ એકબીજાનાં માથાં જુએ.

૭૨ ❖ ઉદા મહેતા

કોઈ વડના લાલ-લાલ ટેટા તોડે. અડધા ખાય ને અડધા એકબીજા પર ઘા કરે.

વાનરોએ નીચે રાજાને જોયો. રાજા થયો તે શું શેર ઘી લાવ્યો ? વાનરોએ તો રાજા પર એકા ટેટાના ઘા કરવા માંડ્યા.

ટપક લઈને ટેટા માથા પર પડવા લાગ્યા. રાજા ઉપર જુએ એટલે વાનર સંતાઈ જાય.

રાજા આજુબાજુ જુએ એટલે વળી ઉપરથી ટપક લઈને ટેટો પડે. રાજા ઉપર જુએ એટલે વાનરભાઈ આઘાપાછા થઈ જાય.

રાજાય મોજીલો હતો, વાનર પણ મોજીલાં હતાં. બંનેને મનમોજ આવી.

આમ થોડીક વાર ચાલ્યું, ત્યાં તો એક વાનરે હાથી પર ઠેકડો માર્યો. ઠેકડો મારીને બરાબર હાથીની પીઠ પર ચડી બેઠો.

હાથીભાઈ સૂંઢ લંબાવે પણ ત્યાં ન પહોંચે. પૂંછડીની ઝાપટ મારે પણ વાનરભાઈ સલામત જગ્યાએ બેસી ગયેલા.

અને એક વાનરને ફાલ્યું, એટલે બીજું આવ્યું, ત્રીજું આવ્યું. આ ઉસ્તાદ પ્રાણીઓ એવી રીતે ખસી જાય કે હાથીની સૂંઢ એમને પહોંચી જ ન શકે.

રાજા સિદ્ધરાજને પણ આ જોવામાં મોજ આવી. એ ધાક ભૂલી ગયો, તરત વીસરી ગયો, ભૂખ તો જાણે ભાગી ગઈ.

હાથી તો ડાહ્યું પ્રાણી. એ પણ મનમાં સમજી ગયો. ડાહ્યો થઈને ઊભો રહ્યો, એટલે વાંદરાં વધુ શૂરાતનમાં આવ્યાં.

એક ટેણક્ર વાનરે જઈને હાથીભાઈના સૂપડા જેવા કાન ઝાલ્યા. મોઢેથી હાંકતો હોય એવો હડહડહડ અવાજ કર્યો.

મોટા મનવાળા હાથીનો મિજાજ ગયો. અરે ! જે વાઘ, સિંહ અને દીપડાથી ન ડરે, એને આ ટેણિયું વાનર કનડે ! હાથી નીચે પડખું પેરવી બધાંને ક્યડવા ગયો, કે હડડુ કરતાં પાછાં બધાં વાનર વડલા પર !

થોડી વાર બધાં ડાળ પર ડાહ્યાં થઈને બેઠાં, જાણે તોફાન શું, એ જાણતાં જ નથી. સાવ ડાહ્યાં ડમરાં ! પણ વળી ટેટા ખાઈને રાજા પર ફેંકવા માંડ્યાં.

હવે રાજા ચિડાયો. એ ધનુષબાણ લઈને ઊભો થયો. એક વાનરનું નિશાન લીધું.

પણ રાજાએ આ વખતે એક મોટું આશ્ચર્ય જોયું. કદી ન જોયેલો એવડો મોટો એક વાનર એની નજરે પડ્યો.

રાજાએ સાંભળ્યું હતું કે બીજા દેશોમાં બહુ મોટા વાનરો થાય છે, પણ ગુજરાતમાં તો આવા વાનરો દેખવા પણ મળતા નથી.

રાજાએ વાનર તરફ પોતાનું તીર તાક્યું. ત્યાં તો એ વાનર નીચે પડ્યો. વગર તીરે જાણે એ વીંધાઈ ગયો હતો. નીચે પડીને બે પળ એ તરફડ્યો. પછી બેઠો થઈ બે પગે અને બે હાથે ચાલતો રાજા પાસે આવ્યો.

રાજા સિદ્ધરાજ તો મરદ માનવી હતો. બીજો માણસ હોય તો ભૂત-પ્રેતનાં ચરિતર માની જીવ લઈને ભાગે. પણ આ તો સિદ્ધરાજ ! ભૂતનોય દાદો ! એની મહાન માતાએ એને કદી ક્રોઈથી ડરતાં શીખવેલું નહિ ! ડરવું અને મરવું એક બરાબર !

રાજાએ ધનુષ-બાણ ખભે ભરાવી, કમર પરથી તલવાર ઢીલી કરી, અને બૂમ પાડી કહ્યું,

‘કોણ છે તું ? જલદી બોલ, નહિ તો આ તારી સગી નહિ થાય.’

“માણસ”. પેલો વિચિત્ર વાનર બોલ્યો.

“માણસ હોય કે માણસનું મડું. પણ ત્યાં ઊભો રહી જા. જાણી લે કે હું સિદ્ધરાજ જયસિંહ છું.”

પેલો વિચિત્ર વાનર ત્યાં થંભી ગયો, ને પછી ઊભો થયો.

સિદ્ધરાજે જોયું કે એ ખરેખર માણસ હતો. એણે કમર પર લૂંગી વીંટી હતી. માથે એક કપડું બાંધ્યું હતું, નાની-નાની દાદી હતી.

સિદ્ધરાજે પૂછ્યું.

‘ક્યાંનો છે તું ?’

‘ખંભાતનો હજૂર ?’

‘તો તો મારી પ્રજા છે. જાતનો મુસલમાન લાગે છે ?’ સિદ્ધરાજને પોતાની પ્રજા લાગતાં જરા લાગણીથી પૂછ્યું.

૭૪ ❖ ઉદા મહેતા

‘હા, જહાંપનાહ ?’ એ માણસે કલબલી ભાષામાં જવાબ આપ્યો.

‘તારું નામ શું ?’

‘કુતુબઅલી.’

‘ખંભાતમાં શું કરે છે ?’

‘મસ્જિદનો ખતીબ (ઉપદેશક) છું.’

‘અહીં શા માટે આવ્યો હતો ?’

‘હજૂર, અરજ ગુજારવા. પાટણના દરબારમાં ઘણા આંટા ખાધા, પણ મને કોઈએ પેસવા ન દીધો. હમ ગરીબોં ક્ર કૈન હૈ ?’ ખતીબે કહ્યું.

‘ખંભાતમાં તે તારી ફરિયાદ ન કરી ?’

‘ના હજૂર ? મને સહુએ કહ્યું કે એ બધા અંદરથી મળેલા છે, તને ન્યાય નહિ મળે. સીધો પાટણ પહોંચ.’

‘અચ્છ ! તારી શું ફરિયાદ છે ?’ રાજા સિદ્ધરાજે કહ્યું. એની મોટી-મોટી આંખોમાં હિંગળોકની લાલાશ આવીને ભરાઈ હતી.

‘હજૂર, જાનની અમાનત મળે.’ ખતીબે કહ્યું.

‘રાજા સિદ્ધરાજના રાજમાં તારો વાળ પણ વાંકો નહિ થાય. અદલ ઇન્સાફ એ મારું વ્રત છે.’

‘હજૂર, એ જાણું છું. ગુજરાતના બાદશાહની એ આબરૂ મુલક મશહૂર છે. ગરીબનવાજ, ખંભાતના દરિયાકાંઠે આવેલા એક પરમમાં અમે રહીએ છીએ. ગાયમાંથી ઝઘડો જાગ્યો. ભારે તોફાન થયું. ૮૦ માણસો માર્યા ગયા. અમારું ઘરબાર જલીને ખાખ થયાં. ઉપર આસમાન અને નીચે ઘરતી રહી છે. મુસલમાનો આપની પાસે અદલ ઇન્સાફ માગે છે.’ અને ખતીબે પોતાની કમર પર રહેલો એક કાગળ ધર્યો.

ખિચડિયા હિંદી ભાષામાં ન્યાય માગતી એ અરજી હતી. કવિતામાં હતી.

મैं हूँ मुसलमां खंभातक, ખતીબ મેરા નામ,
આયા હું અરજ ગુજારને, સુનો ગરીબનવાજ !

સુનો ગરીબનવાજ ! ગુર્જરનાથ ગુણવાન,
 ખંભાતકે મુસલમાન પર, હુઆ જુલમ અપાર.
 માલિક ક્યા કર્હે આપસે, છોટે મુંહ બડી ખાત,
 બેગુનાહ હમ સભી ક્રો, મારે સભી ક્રોઈ લાત.
 બાદશાહ ઓ ગુજરાત કે, સુન લો હમરી અર્જ,
 લોગ ખંભાત કે સંગદિલ, ભૂલે અપની ફર્જ.
 જલા દિયે સબ ઝોંપડે, કર દિયે કુણબે ચૂર,
 લૂટ લિયા અસબાબ સબ, બેટેકો કિયા બાપસે દૂર.
 બચ્ચે, બૂઢે, ઔરતે, કલ હુએ એક હાલ,
 જુલમ ક્યા કર્હે જબાનસે, હુએ હમ સબ બેહાલ.
 મદોંસે મદોંકી, અચ્છી હે મૂઠ-ભેડ,
 યહાં તો ગરીબ ગાય પર, પડા વડકા પેડ.
 રહમદિલ તું શહેનશાહ, નૌશીરવાનકા તેરા નાજ,
 તેરી રૈયત હમ સભી, રક્ષણ કર હે મારાજ !
 શેર બકરી એક ઘાટ પર, પીતે પાની હૈં ખૂબ,
 એસે તેરે રાજમેં, જુલમ હુઆ હૈં ખૂબ.
 મક્રન-મસ્જિદ સબ ગયા, રહા નહીં કુછ પાસ,
 ઇન્સાફ કરો સુલતાન તુમ, યહી એક અરદાસ.

રાજ એ અરજી સાંભળી રહ્યો, તેટલામાં તેના અંગ રક્ષકો શોધતા-
 શોધતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓએ દૂરથી રાજાને સલામત જોઈ બૂમ પાડી,

‘ઘણી ખમ્મા ગુર્જર ચક્રવર્તી મહારાજને !’

‘કોણ શિવસિંહ ?’ અંગરક્ષકની ટુકડીના આગેવાન શિવસિંહને ઉદેશીને
 સિદ્ધરાજે કહ્યું : ‘આ મુસલમાન ખતીબ ખંભાતનો છે. એના પર જુલમ
 ગુજર્યા છે.’

‘હા હજૂર, હમણાં ઉદા મહેતાના ખંભાતમાં જૈનોની ફાટ વધી

સંભળાય છે.’

‘શિવસિંહ ! તેં કંઈ તપાસ કરી ! તપાસ કર્યા વગર કોઈના માથે આળ ન મુકાય.’ રાજાએ જનમત જાણવા પ્રશ્ન કર્યો.

‘મહારાજાધિરાજ ! વાઘને કોણ કહે કે તારું મોં ગંધાય છે ? ઉદ્ધ મહેતા પર આપના ચાર હાથ છે. જૈનોની બોલબાલા છે. મહારાજ, પેલી કહેવત છે ને

‘વાણિયા થારી વાણ, કોઈ નર જાણે નહિ !

‘પાણી પીઆ છાણ, લોહી અણાણણો પીએ.

કીડીને બચાવે ને માણસને મારે એવા છે આ !’

‘આવી કહેવત તો દરેક કોમ માટે હોય છે. વળી એને બનાવનારા પણ આપણા જેવા કોક હશે ને ? માણસમાં જેમ ભલાઈ અને બુરાઈ હોય તેમ દરેક કોમમાં પણ ખામી અને ખૂબી હોય છે. વારુ, શિવસિંહ ! આ ખતીબને તારા રક્ષણમાં રાખ. હું કહું ત્યારે દરબારમાં હાજર કરજે.’

‘જેવો હુકમ મહારાજ.’

હવે ચાલો નગર ભણી.’

ખતીબને સાથે લઈને બધા પાછા વળ્યા. રાજા સિદ્ધરાજ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો હતો.

કેટલીક વારે પાટણના કાંગરા દેખાયા. કુક્કુટધ્વજ આકાશમાં ઊડતો દેખાયો. નગરમાં પ્રવેશ કરતાં રાજાએ કહ્યું.

‘શિવસિંહ ! હું થાક્યો છું. વિશ્રામ લેવા ત્રણ દિવસ અંતઃપુરમાં રહીશ. મહામંત્રીને વાત કરજે. ખતીબ વિષે પણ કહેજે.’

‘જેવી આજ્ઞા’ શિવસિંહે કહ્યું, અને ખતીબને લઈને એ પાસેની ગલીમાં વળી ગયો.

અદલ ઇન્સાફ

ત્રીજે દિવસે પાટણનો દરબાર ભરાયો. દેશડાહ્યા દીવાનો આવીને ગોઠવાઈ ગયા. સમશેર બહાદુર સામંતોએ આવીને પોતાનાં આસન લીધાં. જગતભરમાં જેનો વેપાર ચાલે છે, ને જેનું વહાણવટું ચાલે છે, એવા ગુજરાતના ક્રેટિધ્વજો આવીને યોગ્ય સ્થાને બેસી ગયા.

ત્રણ દિવસે ગુર્જરેશ્વર આજ દરબારમાં પધારવાના હતા. થોડી વારમાં નેક્રી પોકરાઈ !

આજાનબાહુ મહારાજા સિદ્ધરાજ સામેથી આવતા દેખાયા. એમના મોં પર સિંહનું તેજ હતું. ચાલમાં હાથીનું ગૌરવ હતું. મલ્લવિદ્યાના આ અઠંગ ઉપાસકનો દેહ પૂરેપૂરો ક્ષાયેલો હતો.

‘ઘણી ખમ્મા મહારાજ ને !’ કરતોકને આખો દરબાર ઊભો થઈ ગયો.

રાજાએ આવીને સિંહાસન પર સ્થાન લીધું. થોડી વાર આડીઅવળી વાતચીત કરી કહ્યું :

‘સુણું સચિવજી માહરા, મમ રાજતણું વૃત્તાંત !

મુજ પ્રજા સુખી કે દુઃખી, ક્રોધેન આ વાર.’

૭૮ ❖ ઉદા મહેતા

મહામંત્રી બોલ્યા : 'સ્વામી ! આપના રાજમાં કોઈ દુઃખી કે દરિદ્રી નથી. સર્વ કોઈ એક પિતાની પ્રજા જેમ સંપૂર્ણપથી રહે છે.'

'ખંભાતના કંઈ વર્તમાન ?'

એકએક ખંભાતના સમાચાર પૂછતાં મહામંત્રીને આશ્ચર્ય થયું. સાથે-સાથે એ મહારાજના તરંગી સ્વભાવને જાણતા હતા. એમણે કહ્યું :

'ઉદ્ધ મહેતાના શાસનમાં શું કહેવાનું હોય ?'

'એમ વાત ન ઉડાવો. બધે શાંતિ છે ને.'

'શાંતિ જ છે. એક આગના છમકલાના સમાચાર હતા, પણ ઉદ્ધ મહેતા તો પાક્ર જૈનને ? પાણી, પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ બધામાં જીવ માને, એટલે એને આગળ વધવા ન દે. ક્રં પુરોહિતજી ! મહામંત્રીએ પુરોહિત તરફ જોઈને કહ્યું.

હિંસા અહિંસાનો ઝઘડો હશે કંઈ ! બાકી ખંભાતની વાત બહાર આવે જ ઓછી.' પુરોહિત બોલ્યા. એ દાઢમાંથી બોલતા હતા.

'એમ વાત ન ઉડાવો. મારે મન શૈવ, જૈન, હિંદુ કે મુસ્લિમ બધા સરખા છે. સિંહાસન પાસે હું ગુનેગાર ઠરું તો મને પોતાને પણ સજા કરતાં હું પાછો નહિ પડું.' સિદ્ધરાજે ગંભીર અવાજે કહ્યું.

આ અવાજ ખૂબ જ પ્રતાપી હતો. ભલભલાની જીભ ઉપાડી ઊપડતી નહોતી.

'આગનું કંઈ કરણ જાણ્યું ?' સિદ્ધરાજે આગળ ચલાવ્યું.

'ઉદ્ધ મહેતા જાણે.' મહામંત્રીએ કહ્યું.

'તમારી કંઈ ફરજ નહિ ?'

'શા માટે નહિ ? પણ મહારાજ, ઉદ્ધ મહેતાનો મિજાજ જાણો છો ને ? રાજમામા છે ને ?'

'ન્યાયના સિંહાસન પાસે મામા ને કાકા સહુ સમાન છે. તમે ઉદ્ધ મહેતા પાસે કંઈ ખુલાસો માગ્યો હતો ?'

'ના મહારાજ ! પણ એ સાદી સમજાય તેવી વાત છે. હિંસા-અહિંસાનો

ઝઘડો હશે, ગાય હશે કે ઘેટું હશે.’

‘મંત્રીરાજ ! આ વાત તમે ગમે તેવી રીતે ઉડાવી શકો. તમે મંત્રી છો, પણ હું રાજા છું. આવી વાતમાં આંખ આડા કાન મારાથી ન થાય. હું આંખ આડા કાન કરું તો મારો ધર્મ ચૂક્યો કહેવાઉં. ચૌરવ નરકમાં મારો વાસ થાય. શિવસિંહ, ખતીબને હાજર કર !’

થોડી વારમાં ખતીબ હાજર થયો.

‘ખતીબ ! તારું પેલી કવિત સંભળાવ.’

ખતીબે સભા સામે ડરતાં-ડરતાં જોયું, પછી હિંમતથી એણે કવિતા બોલવા માંડ્યું.

‘મેં હું મુસલમાં ખંભાતકા, ખતીબ મેરા નામ,
આયા હું અરજ ગુજારને, સુનો ગરીબનવાજ !

સુનો ગરીબનવાજ ! ગુર્જરનાથ ગુણવાન,
ખંભાતકે મુસલમાન પર, હુઆ જુલમ અપાર.

માલિક, ક્યા કહે આપસે, છોટે મુંહ બડી બાત,
બેગુનાહ હમ સભી ક્રે, મારે સભી ક્રેઈ લાત.

બાદશાહ ઓ ગુજરાત કે, સુન લો હમારી અર્જ,
લોગ ખંભાત કે સંગદિલ, ભૂલે અપની ફર્જ.

જલા દિયે સભી ઝોપડે, કર દિયે કુણબે ચૂર,
લૂટ લિયા અસબાબ સબ, બેટેક્રે કિયા બાપસે દૂર.

બચ્ચે, બૂઠે, ઓરતે, કલ હુએ સબ બેહાલ,
જુલમ ક્યા કહે જબાનસે, હુએ હમ સબ બેહાલ,

મદોસે મદોકી, અચ્છી હે મૂઠ-ભેડ,
યહાં તો ગરીબ ગાય પર, પણ વડકા પેડ.

રહમદિલ તૂ શહેનશાહ, નૌશીરવાનકા નાજ,
તેરી રૈયત હમ સભી, રક્ષણ કર હે રાજ.

શેર બકરી એક ઘાટ પર, પીતે પાની હૈં ખૂબ,
 એસે તેરે રાજમેં, જુદમ હુઆ હે ખૂબ.
 મકાન-મસ્જિદ સબ ગયા, રહા નહીં કુછ પાસ,
 ઇન્સાફ કરો સુલતાન તુમ, યહી એક અરદાસ.

જેમ જેમ કવિતા બોલાતી ગઈ, તેમ તેમ સહુનાં મોં ઊતરવા લાગ્યાં.
 કવિત પૂરું થતાં મહામંત્રીએ કહ્યું : ‘આનો અર્થ એ કે આ માટે
 ખંભાતના મંત્રી જવાબદાર છે.’

‘પણ તમે તેનો જવાબ માગ્યો ?’

‘માગ્યો જવાબ આપે એ જુદા, ઉદા મહેતા નહિ.’ પુરોહિતે વચ્ચે કહ્યું.

‘એટલે શું પાટણ ખંભાતની નીચે છે ?’

‘ના હજૂર ! પાટણ સર્વોપરી છે.’

‘તો પાટણની ફરજ તપાસ કરવાની નથી ?’

‘છે. હમણાં તપાસ કરાવું છું.’ મહામંત્રીએ ઢીલા પડીને કહ્યું.

‘ન્યાયના ક્રમમાં વિલંબ કરવો એ ગુનો છે, તે તમે જાણો છો ?’

‘મહારાજ ! અમે અમારી ફરજ ચૂક્યા. માફ કરો.’

‘તમને હું માફ કરું, પણ મને કોણ માફ કરે ? હું ઈશ્વરનો ગુનેગાર ઠરું
 છું. શિવસિંહ ! અંત:પુરમાંથી પેલી પાણીની ગાગર લઈ આવ.’

શિવસિંહ ગાગર લઈ આવ્યો.

રાજાએ કહ્યું : ‘ એમાંનું ચરણામૃત બધાને ચખાડ.’

શિવસિંહ બધાને પાણી ચખાડવા લાગ્યો. વૃદ્ધ દરબારીઓને રાજાજીનું
 આ છોકરવાદપણું ન રુચ્યું, પણ તેઓ નાનપણથી મોઢે ચઢાવેલા મહારાજનો
 મિજાજ જાણતા હતા. લીધી લત છોડે એવો આ જુવાનિયો નહોતો.

‘અહહ ! ખારું ધૂધ પાણી !’ એકે કહ્યું.

‘દરિયાનાં જળ લાગે છે.’ બીજાએ કહ્યું.

‘પાટણનું તો પાણી નથી.’ ત્રીજાએ કહ્યું.

‘સાચી વાત છે તમારી ! મહારાજાએ કહ્યું, ‘પાટણનું પાણી મોળું પડી ગયું છે. માટે ખંભાતથી આ ખારું પાણી લઈને ચાલ્યો આવું છું.’

‘શું આપ ખંભાતથી આવો છો !’ મહામંત્રીને આશ્ચર્ય થયું.

‘આપ તો ત્રણ દિવસથી અંત:પુરમાં હતા ને ?’ પુરોહિતે કહ્યું.

‘પુરોહિતજી ! અંત:પુરની વાત ખોટી છે. મહામંત્રીનું કથન સાચું છે.’ મહારાજા સિદ્ધરાજે કહ્યું.

‘હું ખંભાતથી ચાલ્યો આવું છું. ખંભાતના સમાચાર સાંભળ્યા પછી, મારું મન હાથમાં ન રહ્યું. ગુનાની તપાસ કરવા ને ગુનેગારને સજા કરવા ઘડિયાં જોજન સાંઢ લઈને ઊપડ્યો. મારી સાથે મારા બે વફાદાર અંગરક્ષકો હતા. પાટણથી ખંભાત સો માઈલ થાય.’

‘આપ સો માઈલ ઊંટ પર ગયા ?’

‘માત્ર સો માઈલ શા માટે ? જતા-આવતાના બસો માઈલ કહોને ? પણ મને આવાં ક્રમ કરતાં કદી તનનો થાક લાગતો નથી, હમેશાં મનનો થાક લાગે છે. મારા રાજમાં વાઘ-બકરી એક આરે પાણી પીવે, ત્યાં નાની ક્રેમ પર આ અન્યાય ? તમને બધાને કદ્ય ધર્મના, કર્મના, નાત-જાતના વાડા હોય પણ રાજા તો બધા વાડાથી પર ! એ પોતાના ધર્મને પાળે, બીજાના ધર્મને જાળવે.’

વૃદ્ધ દરબારીઓએ કહ્યું,

‘મહારાજ ! અમે ખરેખર શરમ અનુભવીએ છીએ. આપની તપાસમાં શું માલૂમ પડ્યું ? આપને આ તક્લીફ ? ઉદ્ધ મહેતાની બરાબર ખબર લેવી પડશે, મહારાજ.’

‘ખંભાતમાં હું અંધારપછેડો ઓઢીને ફર્યો. ગલીએ-ગલીએ ફર્યો. લોકોને મળ્યો. દરેક ક્રેમના લોકોને મળ્યો. એમની સાથે વાતચીત કરી. મને લાગ્યું કે ઉદ્ધ મહેતાનો આમાં હાથ નથી. ઝાઝા હાથ આમાં જોડાયા છે.’

મહારાજા વાત કરતાં થોભ્યા ને વળી આગળ બોલ્યા,

‘પછી ઉદ્ધ મહેતાને મળ્યો. ઉદ્ધ મહેતા એની તપાસમાં જ પડ્યા હતા. આખરે અમને જણાયું કે મૂળ અગ્નિપૂજકો અને મુસ્લિમોનો ઝઘડો. એમાં પારસી ક્રેમ સાથે તમામ હિંદુ ક્રેમોનો એમાં સાથ હતો. એટલે સહુ ક્રેમના બબે

આગેવાનોને બોલાવી તેમનો દંડ કર્યો.’

‘ધન્ય ગુર્જરેશ્વર ધન્ય !’ બધા દરબારીઓ બોલી ઊઠ્યા.

‘કૃતુબંધુ ?’ મહારાજાએ જોરથી કહ્યું.

‘જહાંપનાહ ? ખતીબે બે હાથ જોડ્યા.

‘તમારાં મસ્જિદ અને મિનારા દરબારી ખર્ચે સમરાવી દેવામાં આવશે. ને વસ્તી ફરી વસી શકે તેવો પૂરતો બંદોબસ્ત થશે.’

‘ખુદ આપને ઉમરદરાજ કરે.’ ખતીબે કહ્યું.

‘પણ જુઓ ખતીબ, પડોશીની સુંવાળી લાગણીઓને પણ સમજતાં શીખજો. સંસારમાં પડોશી ધર્મથી કોઈ મોટો ધર્મ નથી.’

‘જી હજૂર !’

‘અને જગતને જાહેર કરજો કે ખુદની નજરમાં જેમ હિંદુ-મુસ્લિમ એક છે, એમ ગુર્જરેશ્વરની નજરમાં પણ પ્રજા તરીકે હિંદુ-મિસ્લમ એક છે.’

આખો દરબાર આ જુવાન રાજા પર વારી ગયો.

કપૂરચંદ કાછલિયા

સવારનો સમય છે.

ખંભાતનાં બંદર પર વહાણમાંથી અનેક મુસાફરો ઊતરે છે. દેશદેશના મુસાફરો છે. એમાંથી એક મુસાફર ઊતરીને ઉઘ મહેતાનું ઘર પૂછવા લાગ્યો.

લોકો કહે : ‘સીધેસીધા ચાલ્યા જાઓ. નાકની ઘંડીએ ચાલ્યા જશો એટલે શ્રીમાળીવગો આવશે. ત્યાં નાના છોકરાને પણ પૂછશો, એટલે ઉઘ મહેતાનું ઘર બતાવશે.’

રસ્તો બતાવનાર આમ કહેતો, ને છેલ્લે ઉમેરતો : ‘ઉઘ મહેતા ખંભાતના મંત્રી ને દંડનાયક છે હો.’

‘હું જાણું છું.’ એટલું બોલી મુસાફર આગળ વધ્યો.

શ્રીમાળીવગો શોધતાં એને વાર ન લાગી. અને ત્યાં ઉઘ મહેતાની હવેલી શોધતાં જરાય મહેનત પડી નહિ.

ઊંચી ઊંચી ડેલીએ આવીને મુસાફરે પૂછ્યું :

‘મહેતાજી છે કે ?’

૮૪ ❖ ઉઘ મહેતા

દરવાને નવા મુસાફર સામે જોયું.

મુસાફરનો વેશ વાણિયા-શ્રાવકનો હતો.

લાંબું અંગરખું હતું. માથે લાલ પાઘ હતી.

કનમાં ત્રણ મોતીની વાળી હતી. પગમાં તોડો હતો

ખભે ખેશ હતો. કનમાં કલમ ખોસેલી હતી.

દરવાને આ બધા દેદર જોઈ જવાબ આપવાને બદલે સવાલ કર્યો :

‘તમારું નામ ?’

‘કપૂરચંદ કાછલિયા.’ મુસાફરે જવાબ આપ્યો.

‘ક્યાંથી આવો છો ?’ દરવાને વધુ પ્રશ્ન કર્યો.

‘ગોવા બંદરથી,’ મુસાફરે એટલી જ શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

આ વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં અંદરથી એક નાનો છોકરો આવ્યો. એણે કહ્યું :

‘અરે નાયક્ષ્ત્ર ! અંદરથી માતાજીએ કહેવડાવ્યું છે, કે મહેમાન દીવાનખાનામાં બેસે. આરામ કરે. એટલી વારમાં મહેતાજી આવી જશે. અપાસરે ગયા છે.’

ખંભાતમાં વસતા દંડનાયક ઉદ્ધ મહેતા હમણાં હમણાં ધર્મમાં વધુ રસ લેતા થયા હતા, માનવીને ધર્મનું શરણ સાચું, બીજું બધું કાચું.

રાજકાજ તો કોઈ વાર તારે, કોઈ વાર ડુબાડે. ઉદ્ધ મહેતાને આ રાજકાજનાં કાળાં પાણીની અને એમાં વસતા કાલીય નાગની ખબર પડી ગઈ હતી.

કાળાં કાળાં કાલંદીનાં પાણી

અને એમાં વસે નાગ કાલી.

ત્યારથી જીવ કંઈક ઊંચો થઈ ગયો હતો.

હવે એ ચેતીને ચાલવા લાગ્યા હતા. ધરમીને ઘેર વહેલી ધાડ પડે.

રાજકાજ કરતાં ધર્મનાં કામ તરફ તેમની રુચિ વધતી ગઈ હતી, પણ

દુનિયાનો કયદો છે, કે જે વસ્તુને છોડવા માગો, એ વધુ ને વધુ વળગતી આવે. કહ્યું છે ને, 'ન માગે દોડતું આવે !'

ઉદ્ધ મહેતા ઘર કરતાં પૌષ્ઠશાળામાં વધુ રહેતા.

મહાન આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય હમણાં ખંભાતમાં હતા. ઉદ્ધ મહેતા આ મહાન આચાર્યને જોતા, ને એમની જૂની યાદ આવતી. ક્યાં એ ધંધૂકની ધૂળમાં રમતો ચંગો ! ક્યાં એનો બાપ ! કેવી એની મા ! કેવા આજના રાજમાન્ય આચાર્યદેવ ! સરસ્વતીના અવતાર ! વિદ્યાના સ્વામી ! શાસના બળથી થયેલું, થતું ને થનારું ભાખનાર. કલિકાળના સર્વજ્ઞ.

કપૂરચંદ કાછલિયાએ કહ્યું, 'ભાઈ ! મહેતાજીને કહે કે આરામ લેવાનો સમય નથી. ખાસ ખેપનું વહાણ લઈને આવ્યો છું. જરૂરી કામે મળવું છે.'

'તો મહેતાજી પૌષ્ઠશાળામાં મળે. હમણાં આચાર્યદેવ અહીં છે.' છોકરાએ કહ્યું.

'વારુ, તો મને પૌષ્ઠશાળાનો રસ્તો બતાવશો ?'

'ઊભા રહો. માતાજીની રજા લઈ આવું.' છોકરો અંદર ગયો.

કપૂરચંદ રાહ જોઈને ઊભો રહ્યો.

દરવાન જૂના જમાનાનો માણસ હતો. એ ઝીણી આંખે આ પુરુષને નીરખી રહ્યો. ભલે કપાળમાં બદમ આકાર તિલક હોય, ભલેને ખભે ખેસ હોય અને ધર્મ જૈન જેવો લાગતો હોય પણ વંશવેલો તો ક્ષત્રિયનો જ હોવો જોઈએ.

દરવાને અનુમાન કર્યું, ને નિર્ણય લીધો,

કપૂરચંદ કાછલિયાની આંખ વેપારીની નથી. નેણ કટારી જેવાં છે. ભાષા વેપારીની નથી. એમાં રજપૂતની તોછડાઈ છે.

પણ હજારો રાઠોડો, પરમારો, ચાવડાઓ જૈન ધર્મી બન્યા હતા. એમાંનો આ એક કેમ ન હોય !

અત્યારે તો જૈનો કલમ-બહાદુર હતા, ને સમશેર-બહાદુર પણ હતા. એમાંનો આ પણ એક હોય.

'જે હોય તે. મારે શી પંચાત ? મહેતાજી ક્યાં છેતરાય એવા છે !

ભલભલાની ચોટી મંતરી નાખે.' દરવાને થાકીને છેવટે લાંબા વિચારો મૂકી દીધા.

એટલામાં તો નાનો છોકરો બહાર આવ્યો. એણે નાની ધોતલી, નાની અંગરખી ને માથે નાની પાઘડી મૂકી હતી. આવતાંની સાથે બોલ્યો,

'આપને મહેતાજી પાસે લઈ જવા માતાજીએ મને હુકમ કર્યો છે,' અને છોકરો આગળ થયો.

મુસાફર પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

બંને જણા રસ્તામાં વાતે વળગ્યા. મુસાફરે પૂછ્યું.

'મહેતાજી તમારે શું થાય ?'

છોકરો કહે, 'મારા બાપાજી થાય.'

'વાહ વાહ ! વારુ, આપણે તમારા બાપાજીને જરા ખાનગીમાં મળવું છે. કોઈ ન જાણે, એમ મળવું છે. તમે બોલાવી શકશો ? કપૂરચંદ કાછલિયાએ છોકરાને બહુમાનથી બોલાવ્યો.

'કશી ચિંતા ન કરશો. મને સિસોટી વગાડતાં સરસ આવડે છે.' ને છોકરો બે આંગળી મોંમાં મૂકી સિસોટીઓ વગાડવા લાગ્યો.

'તે સિસોટીથી શું કરશો ?' કપૂરચંદને છોકરામાં રસ પડ્યો.

'સિસોટી વગાડીને બોલાવીશ. મારી સિસોટી બાપાજી જાણે છે. ઘણી વાર એ રીતે હું બોલાવું છું.' છોકરો છાતી ફુલાવતો બોલ્યો.

'તમારા પર બાપાજી ખુશ રહેતા લાગે છે.'

'બાપાજી આમ તો માયાળુ છે, પણ આમ બહુ ગરમ છે. ઘરમાં ચિડાય ત્યારે સહુને માથે જોવાજેવી રંગભડી થાય. પણ હું સિસોટી વગાડતો ત્યાં પહોંચું કે ધોળો વાવટો જાણે ફરક્યો. બાપાજી મને જુએ ને હસી પડે. એમનો ક્રોધ રફુચકર થઈ જાય. આ ક્રણે માતાજી પણ મને બહુ લાડ લડાવે છે. રોજ મમરા-ગોળના લાડવા આપે છે. જુઓ, બે તો અત્યારે મારા ખિસ્સામાં પડ્યા છે. માતાજીએ બે લાડવા આપ્યા તો જ તમારી સાથે આવ્યો. કોઈ પણ ક્રમમાં ગળ્યું મોં થવું જોઈએ.' છોકરાએ ભોળાભાવે પોતાની હોશિયારીની વાતો કરવા માંડી.

‘તમે તમારા બાપાજીને ખુશ કરો, અને મમરાના લાડવા તમને ખુશ કરે, કેમ ? બાપાજી ને લાડવાજી બંને બરાબર.’ મુસાફરે વાત આગળ વધારવા જરા રમૂજ કરતાં કહ્યું.

‘તમે બાપાજીને અને મમરાના લાડવાને એકસરખા કેમ કહો છો ?’ બાળકને મુસાફરમાં ઓછી અક્કલ લાગી. ‘સમજતા નથી કે લાડવો તો ખવાય, બાપાજી કંઈ ખવાય છે ? લો, એક લાડવો લેશો ?’

‘ના, ના ભાઈ ! મને ભૂખ નથી.’ કપૂરચંદે કહ્યું.

‘અરે, ભૂખ તો મને પણ નથી. બાકી મમરા-ગોળના લાડવાને અને ભૂખને શું લેવાદેવા ? એ તો વગર ભૂખે પણ ખવાય. લો, એક લો.’ છોકરાએ આગ્રહ કર્યો.

‘વળતાં લઈશું. હવે પૌષધશાળા કેટલી દૂર હશે ?’

‘અરે, આ સામે રહી. મારે આ લાડવો પૂરેપૂરો ખાઈ જવો હતો, એટલે આપણે પૌષધશાળાની ચારે કોર આંટા મારતા હતા. લો, પેલે ઘેર પાણી પીને મોં ચોખ્ખું કરી આવું. સિસોટી વગાડવી પડશે ને ?’

એમ બોલતો બોલતો છોકરો પાસેના ઘરમાં પેસી ગયો. થોડી વારે પાણી પી, અંગરખાની ચાળે મોં લૂછતો બહાર આવ્યો.

‘ચાલો, પાછળના દરવાજેથી અંદર જઈએ.’

મુસાફર અને બાળક અંદર પેઠા.

મુસાફરે આવડું મોટું મકાન પાટણમાંય જોયું નહોતું. એ પૌષધશાળા હતી. નાલંદ્ર-તક્ષશિલાની જૂની વિદ્યાપીઠોની વાતો સાંભળી હતી. એના જેવું આ લાગ્યું.

પૌષધશાળા મોટી હવેલી જેવી હતી.

શરૂઆતમાં કેટલાક શ્રાવકો સામાયિક લઈને બેઠા હતા. કેટલાક ગૃહસ્થો ઉપાધ્યાય પાસે ભણતા હતા.

આગળ વધતાં દેશદેશથી આવેલા પંડિતોનાં આસનો પડેલાં હતાં. એના પર કોઈ મૈથિલ પંડિત, કોઈ માલવીય પંડિત બેઠા હતા.

કોઈ પર ક્રશી-વારાણસીના પંડિત બિરાજમાન હતા.

કોઈ પર ક્રશ્મીર-કન્યાકુમારીના કોવિદો બેઠા હતા.

વાદવિવાદમાં માથું તોડી નાખે તેવા નદીઆ-બંગાળના નૈયાયિકો પણ ત્યાં હતા.

ગુજરાતના ગરવા વિદ્વાનો પણ હાજર હતા.

બીજી તરફ લલિયાઓનું મોટું ટોળું બેઠું હતું. કોઈની પાસે સોનેરી શાહી, કોઈની પાસે રૂપેરી શાહી, તો કોઈની પાસે રંગબેરંગી શાહી હતી.

સહુ કોઈ બરુની કલમોથી પુસ્તકોની નક્લો ઉતારી રહ્યા હતા.

આ પુસ્તકોનાં પાનાં જેમ તૈયાર થતાં જતાં, તેમ તેમ ચિતારાઓ એ લઈને એના ઉપર સોનેરી-રૂપેરી શાહીઓથી ચિતરામણ કાઢતા.

‘એ પેલા બેઠા એ...મોં પર સૂરજના જેવું તેજ ઝગારા મારે છે ને, એ મહાગુરુ હેમાચાર્ય.’ છોકરાએ ધીમા અવાજે પરિચય કરાવ્યો. વધારામાં કહ્યું,

‘મહારાજ સિદ્ધરાજને એમણે કેટલાંક પુસ્તકો લખી દીધાં છે, એ પુસ્તકોની આ ત્રણસો-ત્રણસો લલિયા નક્લો કરે છે.’

‘વારુ, બાપાજી ક્યાં છે ?’

‘એ પેલા બેઠા. કંઈક વાંચી રહ્યા છે. જુઓ, એમને બોલાવું છું.’

છોકરાએ મોંએથી સિસોટી વગાડી.

તરત મહેતાજીની નજર ઊંચી થઈ, ને છોકરા પર પડી. છોકરાએ આંગળીથી ઇશારો કરીને મહેતાજીને પાસે બોલાવ્યા.

મુસાફર થાંભલા પાછળ ભરાયો.

મહેતાજી પાસે આવ્યા. છોકરાએ કહ્યું,

‘બાપાજી ! મહેમાન ઘેર આવ્યા હતા. એમનું નામ કપૂરચંદ કાછલિયા છે. તમને મળવું છે.’

મહેતાજીની નજર મહેમાન પર ગઈ અને તરત મોં પર કડકાઈની રેખાઓ ખેંચાઈ.

‘વારુ, વારુ. વાહડ ! તું બહાર બેસ.’ મહેતાજીએ છોકરાને કહ્યું.

‘સારું બાપાજી ! મમરા-ગોળનો એક લાડવો બાકી છે. બહાર ઓટલે

કપૂરચંદ કાછલિયા ❖ ૮૯

બેઠો-બેઠો એ પૂરો કરી લઉં ત્યાં સુધીમાં તમારી વાત પણ પૂરી થઈ જશે.’
છોકરો આટલું કહેતો-કહેતો બહાર ચાલ્યો ગયો.

મહેતાજીની આંખો મુસાફર પર સ્થિર થઈ ગઈ. વળી એ પગથી માથા
સુધી ફરી રહી. તરત કંઈક કહેવા જતા હતા, ત્યાં મુસાફર બોલ્યો,

‘હું કપૂરચંદ કાછલિયો નથી. કુમારપાળ સોલંકી છું.’

‘કુમારપાળ ? અત્યારે કાં ?’ મહેતાજીએ કહ્યું.

‘મદદ માગવા. કપૂરચંદ કાછલિયાના માથાનાં કાછલાં જુદાં નથી થયાં,
એટલું નસીબ છે : બાકી તો માથે દુઃખનાં જાડ ઊગ્યાં છે.’

‘ઊગે...તમારા માથે તો રાજનો ખોફ છે ને !’

‘એ ખોફમાંથી કોઈ બચાવી શકે તો તમે બચાવી શકો, એમ સહુ કહે છે.
વગર કારણે રાજા મને દંડે છે.’ મુસાફરે કહ્યું, એના શબ્દોમાં આજીજી હતી.

‘રાજનો શત્રુ એ મારો શત્રુ. મને રાજદ્રોહી ન બનાવો. સવારે જ તમારો
મિત્ર વોસરી બ્રાહ્મણ મને મળી ગયો હતો. મેં એને ચોખ્ખા શબ્દોમાં મારી વાત
કહી દીધી હતી. શ્રીમાન્ ! રાજશત્રુ એ મારો શત્રુ. કોઈ રાજસેવક તમને જોઈ
ન જાય, એ પહેલાં તમે ચાલ્યા જાઓ.’

‘મંત્રીરાજ ! તમે પણ બીજાની જેમ ન્યાય-અન્યાય કંઈ જ જોશો નહિ ?
તમારાં અહિંસા, સત્ય, તમને કંઈ જ કહેતાં નથી ? કુમારપાળે દલીલો કરી.
એમાં દયા જગાડે એવા સ્વરો હતા

‘મને લૂણહરામ ન બનાવો. ચાલ્યા જાઓ અહીંથી.’ ઉઘ મહેતાને
ખંભાતવાળા પતીબનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો. એમાં દોરડું સાપ બન્યું હતું. અહીં
તો ખુદ સાપ હતો.

રાજા જાણે તો ઘાણીએ ઘાલી તેલ કાઢે.

મુસાફરના મોં પર ખેદનો ભાવ આવ્યો. એ નિસાસો નાખી પાછો ફરતો
બોલ્યો,

‘તો દુઃખીનું કોઈ નથી ને ? સહુ સંપત્તિનાં, સત્તાનાં સગાં, ધર્મની
સગાઈ કોઈને નહિ. નીતિ-ન્યાય હવે કહેવાનાં રહ્યાં !’

મહેતાજીના મુખ પર અનેક જાતની રેખાઓ તરવરી રહી. એ અંદર ચાલતા તોફાનને બહાર જાહેર કરતી હતી. એ મૂંઝવણમાં હતા ત્યાં મહાગુરુનો અવાજ આવ્યો.

‘મહેતાજી ! દૂધના ઘઝૂયા છાશ કૂંક્રીને ન પીશો ! બાપ અન્યાય કરે તો બાપ છે, માટે ખમી ખાશો. દીકરો અધર્મ આચરે, તો એ દીકરો છે, માટે વેઠી લેશો. ઘણી જુલમ કરે તો ઘણી છે, એમ સમજી આંખ આડા કાન કરશો. પછી સતધરમનો પ્રચાર શી રીતે કરશો ?’

‘મહારાજ ! રાજદ્રોહી માણસ છે. સ્વામીનો દ્રોહ કેમ કરું ?’

‘મહારાજ જયસિંહ તરફ મને પણ પ્રીતિ છે. એને દેશેદેશમાં ઊજળો કરી બતાવવા તો આ કામ લઈને બેઠો છું. પણ આ તો એનો અન્યાય છે. આ નર સામાન્ય નથી. ભાવિ ગુર્જરેશ્વર છે. સાંભળ-

‘કૃષ્ણ પક્ષ ને કૃતિક માસ,

તિથિ દ્વિતીયા ને રવિ ખાસ.

‘વિક્રમ નૃપની સંવત ધાર,

અગિયારસો નવ્વાણું સાર.

‘ચંદ્ર હસ્તનક્ષત્રે જોય,

કુમારપાળ ગુર્જર-નૃપ હોય.

‘એ વાણી જો ખોટી ઠરે,

સાધુ હેમચંદ્ર ફરી નહીં ઓચરે.

વરુને ઘેટાની વાત

ઉદ્ધ મહેતા ને કુમારપાળ ગુરુદેવ હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે જઈને બેઠા.

ગુરુ-વાણીમાં શ્રદ્ધા રાખનાર ઉદ્ધ મહેતાને હવે કંઈ કહેવાનું નહોતું, પણ હજી તેનું મન શાંત થયું નહોતું.

આચાર્ય હેમચંદ્રે કહ્યું :

‘પેલી ઘેટાની વાત તો સાંભળી છે ને ! ઝરણાંને કાંઠે એક ઘેટું પાણી પીતું હતું. એ વખતે એક વરુ ત્યાં આવ્યું. એણે ઘેટાને જોયું, ઘેટાને ખાઈ જવાની ઇચ્છા થઈ; પણ વાંક-ગુના વગર કેમ ખવાય ?

‘એટલે વરુએ કહ્યું :

‘અલ્યા, તારું એટું પાણી અહીં આવે છે.’

‘હજૂર, તમારી પાસેથી પાણી મારી પાસે આવે છે.’ ઘેટું બોલ્યું.

વરુ આંખ લાલચોળ કરીને બોલ્યું : ‘બહુ ચબાવલું લાગે છે. નાલાયક ! વરસ પહેલાં તું જ મને ગાળો આપી ગયું હતું, કાં ?’

‘હજૂર, હજી મને જન્મ્યાને છ મહિના થયા છે.’

૯૨ ❖ ઉદ્ધ મહેતા

‘અરે ! તેં ગાળો નહિ દીધી હોય, તો તારા બાપે દીધી હશે.’

વાત પૂરી કરતાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું,

‘મહેતાજી ! કુમારપાળનું એવું બન્યું છે. જોકે એનું થોડું નિમિત્ત હું પણ છું.’

‘આપ એના નિમિત્ત ? આપની દૃષ્ટિ તો શત્રુ-મિત્રમાં સમાન છે, ગુરુ-દેવ !’ ઉદ્ધ મહેતાએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘હું નિમિત્ત બન્યો છું. એક વાર સિદ્ધરાજે મને પૂછ્યું : ‘પ્રભુ, મારી પાછળ ગુજરાતની ગાદી કોણ અજવાળશે ?’

મેં કહ્યું : ‘કુમારપાળ !’

આ સાંભળી સિદ્ધરાજને ક્રોધ થયો. એણે કહ્યું : ‘મહારાજ ! આપ તો પુરાણો ઇતિહાસ જાણતા જ હશો. મહારાજ ભીમદેવ એક વારાંગનાને પરણ્યા હતા.’

મેં કહ્યું : ‘હા, બહુલા એનું નામ. ઘણા એને બકુલા કે ચૌલા પણ કહે છે. હતી તો વારાંગનાની પુત્રી, પણ સતી સ્ત્રી હતી. ક્રદવનું ક્ષમણ હતું.’

સિદ્ધરાજ કહે : ‘પણ લોહી તો હલકું ને ? વર્ણ પણ હલકું ને ? એ ભીમદેવ મહારાજના પુત્ર ક્ષેમપાળ, એમના દેવપ્રસાદ, એમના ત્રિભુવનપાળ, એનો કુમારપાળ. કુમારપાળની માતા કાશ્મીરા પણ ક્ષત્રિય કુળની નહોતી.’

મેં કહ્યું : ‘રત્ન અને સ્ત્રી તો જ્યાંથી ઉત્તમ મળે ત્યાંથી લાવવાં જોઈએ. વર્ણની ઉચ્ચતા કરતાં ચારિત્રની શુદ્ધતા જોવી જરૂરી છે. હરિકે ભજે સો હરિકા હોઈ. પ્રહ્લાદ દૈત્યનો પુત્ર હતો, પણ એનાથી વધુ પ્રભુભક્ત આજે શોધવો પડે, રાજન !’

સિદ્ધરાજે કહ્યું : ‘મહારાજ ! એ મારાથી ન બને. ગુજરાત મારું છે. ગુજરાત મેં ઘડ્યું છે. ગુજરાતને દેશવિદેશમાં મેં મોટું કર્યું છે. ગુજરાતની ગાદી પર હીનવંશી રાજવી ન જ હોય. આપ કહો છો તેમ એ વિધિના લેખ હશે, તો હું એના પર મેખ મારીશ.’

સિદ્ધરાજે કુમારપાળને જીવતો યા મરેલો હાજર કરવાનો હુકમ કર્યો. ખાસ અંગત માણસોને તેની હત્યા કરી નાખવા આજ્ઞા આપી.

‘આ હુકમ અન્યાયી છે.’ આચાર્યશ્રીએ વાત પૂરી કરી.

‘વિધિના લેખ પર કોઈ મેખ મારી શકે ખરો ?’ કુમારપાળે પ્રશ્ન કર્યો.

‘કોઈ પણ નહિ. ચક્રવર્તી કે ખુદ ઈશ્વરી અવતાર પણ નહિ.’ ગુરુજી બોલ્યા.

‘ગુરુદેવ ! તો મને આજ્ઞા મળે !’ કુમારપાળે રજા માગી, વધારામાં કહ્યું,

‘જો આપની વાત સાચી થઈ, મને શૂળીમાંથી સિંહાસન મળશે, તો આપ રાજા રહેશો, હું આપનો ચરણસેવક રહીશ.’

‘નરકેસરી વા નરકેશ્વરી. એવા નરકના કારણરૂપ રાજથી અમારે સર્ચું,’ ગુરુ હેમચંદ્ર બોલ્યા : ‘રાજા થાઓ તો ધર્મને ન ભૂલશો. કાં ઉદ્ધ મહેતા ?

‘હા સ્વામી ! ઉદ્ધના જીવનમાં તો ધર્મનો જ પ્રતાપ છે.’

ગુરુદેવ વળી જૂની વાત યાદ કરતાં બોલ્યા,

‘મહેતાજી ! યાદ છે. ગુરુદેવે તમને ચંગા નામના બાળક માટે કહ્યું હતું, કે એ આગળ જતાં મહાન થશે : ને એ વાણી સાચી પડી ને ?’

‘હા ગુરુ દેવ ! એનું જીવતુંજાગતું ઉદ્ધહરણ આપ જ છો.’

‘આજ એ જ ગુરુ પાસેથી મેળવેલા જ્ઞાનના બળે હું કહું છું. કુમારપાળ આજથી સાતમે વર્ષે ગુર્જરેશ્વર બનશે. ગુજરાતને શોભાવશે. બને તેટલી મદદ કરો, તેને ! એ રાષ્ટ્રસેવા જ છે.’

‘જેવી ગુરુની આજ્ઞા !’ ઉદ્ધ મહેતાએ ગુરુને પ્રણામ કર્યા, ને ઊભા થયા.

મહેમાનને લઈ ઘેર આવ્યા.

દિવસોના ભૂખ્યા, દિવસોના થાકેલા મહેમાનની સેવા કરી. થોડા દહાડા રોક્યા, ને એક દહાડો ગાંઠે ગરથ બંધાવી ગુજરાત બહાર મોકલી આપ્યા. ઘરમાં બહુ દહાડા રાખવા સલામત નહોતા.

જ્યેષ્ઠ પુત્ર આંબડને અને મહેતાજીને રોજ ચર્ચા થતી. પુત્ર કહેતો :

‘આ ક્રમ રાજવિરુદ્ધનું છે. આપણાથી ન થાય.’

ઉદ્ધ મહેતા કહેતા : ‘ભાઈ, રાજ કરતાં આખરે તો ધર્મ મોટો છે. આપણે

વડને ઘેટાની વાત ♦ ૯૫

ધર્મનું પાલન કરીએ છીએ.’

‘મને તો અધર્મ લાગે છે.’

‘ના બેટા ! એક માણસને પહોંચેલો અન્યાય આપણે અતિથિધર્મથી ઘોઈએ છીએ. આપણે સેવક એટલે સ્વામી ખોટું કરે તોય સાચું માનવું તે ભૂલ છે. સાચો સેવક તો સ્વામીની ભૂલ પણ સુધારે.’

રોજ ચર્ચા ચાલતી.

પિતા-પુત્રની દલીલોનો આરો ન આવતો.

‘એવા ઊંડા કૂવામાં ઊતરવાની કંઈ જરૂર ?’ આંબડ કહેતો.

‘કૂવો ગરજનો નથી, પરમાર્થનો છે. એમાં જેટલા ઊંડા ઊતરીએ એટલો ક્ષયદો !’ ઉદા મહેતા પુત્રને સમજાવતા.

‘પણ મહારાજ જાણે તો ?’

‘તો શું ? બધી વાત ચોખ્ખી કહી દેવી.’

‘રાજખટપટ જાણો જ છો. રાજા ન માને તો ?’ પુત્રે શંક્ર કરી.

‘વત્સ, વાતનો સાર દઈ દેવો, પછી ન માને તો શિર દઈ દેવું. જો, એક વાત કહું :

‘રાજા ભોજને તો તું જાણે છે ને ?’

‘એ નાનો હતો, અને એનો ક્રકો મુંજ રાજ કરતો. મુંજને ભોજ ગમતો નહોતો. એક વખત પ્રધાનને હુકમ કર્યો કે મારાઓ મોકલી ભોજને હણી નાખો ને પછી મને ખબર કરો.’

‘મુંજનો હુકમ એટલે પછી થઈ રહ્યું.’

‘હુકમનું પાલન કરો, કાં માથું આઘું મૂકી દો. પણ દરિયામાં રહેનારો મગરથી ડરે તો કેમ ચાલે ? રાજકાજમાં તો ખાંડાની ધાર પર ચાલવાનું છે. પ્રધાન શાણો હતો. એણે ભોજને બચાવી લીધો.’

‘આ વખતે ભોજે એક દોહરો લખીને ક્રકને મોકલ્યો. કાકો તો દોહરો વાંચીને સડક જ થઈ ગયો. પ્રધાનને કહે, ‘મારો ભોજ લાવ !’

‘પ્રધાન કહે : ‘ક્યાંથી લાવું ?’ હણી નાખ્યો.’

૯૭ ❖ ઉદા મહેતા

‘મુંજ કહે : ‘તું ડાહ્યો છે. મારે ભોજ લાવ !’

‘પ્રધાને સંતાડેલા ભોજને હાજર કર્યો.’

ઉદ્ધ મહેતા પોતાના પુત્રને આ દૃષ્ટાંત આપતા બોલ્યા :

‘આંબડ ! બોલ, એ પ્રધાન રાજદ્રોહી કે વફાદાર ? રાજાઓનાં મગજ ઘણી વાર ફરી જાય છે. એમનાં મગજ શાંત થાય ત્યાં સુધી ધીરજ ધરવી. જો કુમારપાળ ગુજરાતના હિતવિરુદ્ધ આચરતો હોત, મહારાજનો જીવ લેવાનો મનસૂબો રાખતો હોત તો હું વણિકશ્રેષ્ઠ છું, છતાં મારા હાથે એને હણી નાખત.’

આંબડ પિતાની વાત સાંભળી ઠંડો થઈ ગયો. પિતાના ઉહાપણને નમી પડ્યો.

પિતાએ વધારામાં કહ્યું,

‘વળી ગુરુદેવે ભવિષ્યવાણી ભાખી છે, કે એ ગુજરાતનો મોટો રાજા થશે. એને હાથે જનકલ્યાણનાં કામો થશે. તીર્થાનો ઉદ્ધાર થશે. જીવ માત્રને અભય આપશે. એના રાજમાં ઇચ્છાપૂર્વક ક્રીડીને પણ કોઈ વગર વાંકે હણી શકશે નહિ. બેટા ! આ કામ તો મને મારા જીવનનું પુણ્યકામ લાગે છે. ભલે એમાં અપમાન, કેદ કે મૃત્યુ આવે !’

પુત્ર પિતાના દિલની મોટાઈ જોઈ કંઈ ન બોલ્યો.

ગુરુવાણી ફળી

વખતને જતાં કંઈ વાર લાગે છે ? જોતજોતામાં સાત વરસ વીતી ગયાં.

ગુજરાતની વાડીને ખીલવીને મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ આરામગાહમાં પોઢી ગયા. મહારાજને પુત્ર નહોતો. ગુજરાતની ગાદી ખાલી પડી.

મોટા મોટા મંત્રીઓ, સામંતો અને નગરજનો એકઠા થયા. ગુજરાતના ડાહ્યા માણસો એકઠા મળ્યા. તેઓએ રાજાની પસંદગી કરવા માટે એક પરિષદ ચૂંટી કઢી.

સહુએ નક્કી કર્યું કે રાજા ગુજરાતના ગૌરવને દીપાવે તેવો જોઈએ, રેંજીપેંજી ન ચાલે.

પરિષદે પોતાનું ક્રમ શરૂ કર્યું.

મહારાજ સિદ્ધરાજને ત્રણ પિતરાઈ ભાઈ હતા - ક્રક દેવપ્રસાદના ત્રણ દીકરા હતા. એકનું નામ કીર્તિપાલ, બીજાનું નામ મહીપાલ, ત્રીજાનું નામ કુમારપાળ.

કુમારપાળ પર મહારાજ સિદ્ધરાજની લાલ આંખ હતી. ગુજરાત છોડીને

૯૮ ❖ ઉદા મહેતા

એ ચાલ્યો ગયો હતો. વરસો વીતી ગયાં હતાં. જીવે છે કે મરી ગયો છે, તેનોય પત્તો નહોતો.

પરિષદ પાસે તપાસવા જેવા બે યુવક હતા.

પહેલા યુવકને મંત્રી પરિષદે બોલાવ્યો.

એ યુવક આવ્યો, અને સિંહાસન પર બેઠો. પણ એની બેસવાની રીત કોઈને ન ગમી. રીત ગ્રામ્ય લાગી. વળી, એણે સિંહાસન પર બેસીને મંત્રીપરિષદને હાથ જોડી પ્રણામ કર્યાં.

તરત મંત્રીપરિષદે જાહેર કર્યું,

‘આ યુવક મહારાજ સિદ્ધરાજની પ્રતાપી ગાદીને યોગ્ય નથી. સિંહની ગાદી પર સિંહ જેવો ગર્જતો નર જોઈએ, નમતો નર નહિ !’

બીજા યુવકને હાજર કર્યાં.

એ યુવક રોફબંધ સિંહાસન પર બેસી ગયો.

મંત્રીપરિષદે એ પછી પ્રશ્ન કર્યાં.

‘તમે રાજ કેવી રીતે ચલાવશો ?’

‘આપ બધા જે સલાહ અને હુકમ આપશો તે રીતે !’ યુવકે જવાબ વાળ્યો.

મંત્રીપરિષદને આ જવાબ ન રુચ્યો. આવો રાજા તો પ્રધાનોના હાથમાં રમકડાના પૂતળાની જેમ રમે. સઘરા જેસંગની તેજ પરંપરાને એ ન જાળવી શકે.

પ્રતાપી રાજાના સ્થાને પ્રતાપી પુરુષ જ જોઈએ.

ગુજરાતના તેજસ્વી ઝંડાને આગળ ધપાવનાર જોઈએ.

આ વખતે એકએક દરવાજા પાસે ધમાલ મચી રહી. હોહા થઈ. બોલાચાલી થતી જણાઈ. જોયું તો-

મહાસામંત કાન્હડદેવ ગૌરવભરી ચાલે આવી રહ્યા છે. એમની આગળ એક રાજકુમાર ચાલે છે.

એ રાજકુમારની ઉંમર તો છે પચાસ વર્ષની, પણ ચાલમાં હાથીનું ગૌરવ

ગુરુ વાણી ફળી ❖ ૯૯

છે. આંખોમાં ગરુડની તીક્ષ્ણતા છે. મો પર સિંહનું તેજ છે. જાણે કોઈનો ડાર્યો એ ડાર્યો નથી. કોઈનો હરાવ્યો હાર્યો નથી. દુઃખ સામે એ લડ્યો છે ને દિવસો સામે એ લડ્યો છે. આપકર્મી કોઈ યુવક છે.

‘આવો કુમારપાળ !’ મંત્રીપરિષદમાંથી અવાજ આવ્યો. એ અવાજ ઉદ્ધ મહેતાનો હતો.

ઉદ્ધ મહેતાએ પરિષદને સંબોધતાં કહ્યું :

‘એક વાત આપને યાદ આપું. મહાગુરુ આચાર્ય હેમચંદ્ર ગુજરાતની જીવંત સરસ્વતી છે. ગુજરાતના મહાસંત છે. એમની વાણી છે, કે મહારાજ સિદ્ધરાજ પદ્મી ગુજરાતની ગાદી કુમારપાળ શોભાવશે. માટે તેમની પરીક્ષા જરૂર લેવામાં આવે. સૂચન માત્ર મારું છે, નિર્ણય પરિષદનો છે : અને એ સહુએ માથે ચઢાવવાનો છે.’

ખંભાતના સૂબા ઉદ્ધ મહેતા આ પ્રસંગે પોતાના લાવલશ્કર સાથે પાટણ આવ્યા હતા.

કનહડદેવે કહ્યું : ‘કુમારપાળ મારો સાળો છે. હું આ પરિષદમાં હાજર થયો છું. મારી દશ હજારની સેના ગુર્જરચક્રવર્તીની સેવામાં છે. આપ કુમારપાળની પરીક્ષા લો.’

મંત્રીપરિષદે કુમારપાળને સિંહાસન પર બેસવા કહ્યું.

કુમારપાળ ધરતી ધમધમાવતો સિંહાસન પર ચઢ્યો.

ચઢીને એક ગોઠણ નીચે નાખી, એક ગોઠણ ઊભો રાખી વીરાસને બેઠો.

મૂછે હાથ દઈ ખોંખારો ખાધો.

આખી મંત્રીપરિષદ આ રાજતેજમાં અંજાઈ ગઈ.

પરિષદે પૂછ્યું :

‘તમે રાજ કેવી રીતે કરશો ?’

‘ગુજરાત મારી જન્મભૂમિ છે. માની જેમ એની પ્રજાની સેવા કરીશ, દીકરીની જેમ એની ભૂમિને શણગારીશ, પુત્રની જેમ એની રૈયતની રક્ષા કરીશ.’ ને આટલું બોલી કુમારપાળે છાતીએ હાથ મૂક્યો. આંખો લાલ કરી,

અને જય ઊંચા થઈ મ્યાનમાંથી અડધી તલવાર બહાર કાઢી ને પાછી અંદર નાખી. એણે જાણે વધારામાં વગર કહ્યે કહી દીધું,

‘ગુજરાતને હું શ્રદ્ધાથી રક્ષીશ.

‘હું તેજથી રક્ષીશ.

‘હું તાકાતથી રક્ષીશ.

‘જય સોમનાથ !’

મંત્રીપરિષદે તરત પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. ‘કુમારપાળ ગુજરાતના સિંહાસનને શોભાવશે.’

તરત જ રાજદરવાજા પર ચોઘડિયાં વાગવા લાગ્યાં. મંદિરોમાં પ્રાર્થના થવા લાગી. બંદીજનો જયજયકાર બોલવા લાગ્યા.

રાજપુરોહિતે આવીને કુમકુમ-તિલક કર્યું.

મહારાજા કુમારપાળનો રાજ્યાભિષેક થયો.

કુમારપાળે ગાદી પર બેસતાં જ જાહેર કર્યું, કે રાજાએ કદી પોતાના ઉપક્રીને કે અપક્રીને ભૂલવા ન જોઈએ. અપક્રીને એક વાર ક્ષમા અને ઉપક્રીને ઇનામ.

રાજાએ પોતાના ઉપક્રીઓને ઇનામ, જાગીર ને હોદ્દા આપવા માંડ્યા. એણે મહાન આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યને ગુરુ તરીકે સ્થાપ્યા.

ઉદ્ધ મહેતાને મહાઅમાત્ય બનાવ્યા.

ઉદ્ધ મહેતાના પુત્ર વાહડને-વાગૂભટને સેનાપતિ બનાવ્યો.

મહાગુરુની વાણી ફળી.

ઉદ્ધ મહેતાનો પ્રયત્ન સફળ થયો.

ગુજરાતની ગાદી પર સિદ્ધરાજ જેવો રાજવી આવ્યો.

ભૂત જાગ્યાં ને ભાગ્યાં

પાટણના મહામંત્રી થઈને કંઈ સુખે સુવાનું નહોતું. ઉદ્ધ મહેતાની ઉંમર થઈ હતી. વળી, રાજક્રજ કરતાં ધર્મ તરફ મન વધુ ખેંચાતું હતું. રાજસેવામાં દીકરા ધરી દીધા હતા. હવે એમને ખંભાત વારંવાર યાદ આવતું હતું. કર્ણાવતીના દિવસો પણ ભુલાતા નહોતા.

ઉદ્યન-વિહારના ઘંટ ક્રનમાં રણઝણાતા. ધર્મ યાદ આવતો. દેવ યાદ આવતા. ગુરુ સ્મરણમાં આવતા.

સાબરનો શાન્ત કાંઠો મહેતાને વારંવાર સાંભળતો, પણ હજી પૂરે ભય ગયો નહોતો, રાજક્રજમાં થોડાં ભૂત રહ્યાં હતાં.

આ ભૂત કંઈ ને કંઈ તોફાન મચાવ્યા કરતાં. મહારાજા કુમારપાળ સાવચેત હતા, છતાંય કેટલાંય ભૂત હજી મનમાં બળતાં, ને લાગ શોધતાં.

મહારાજ સિદ્ધરાજ પાસે જેમ બાબરો ભૂત હતો, એમ ત્યાગ ભટ્ટ નામનો એક બળવાન યોદ્ધો પણ હતો.

એની ભુજામાં સિંહનું બળ હતું,

એના પગમાં, હાથીનું જોશ હતું,

એ સિંહનાદી પુરુષ હતો. એવો સિંહનાદ કરતો કે એ સાંભળી ભલભલો હાથી પણ પૂંછડી દબાવી પાછો ભાગે.

એ ત્યાગ ભટ્ટને* કુમારપાળ રાજા થયો, એ ન ગમ્યું, એ પાટણ છોડી ચાલ્યો ગયો.

જઈને મળ્યો સાંભરના રાજા અર્ણોરાજને !

આ બે ભૂતે બીજાં અનેક ભૂત એકઠાં કર્યાં. પણ દુનિયામાં બહારનાં ભૂત કરતાં અંદરના ભૂતથી વધુ ડરવા જેવું હોય છે. પેટમાં પેસી એ પગ પહોળા કરે.

ત્યાગ ભટ્ટે પાટણની સેનાને ફોડવા માંડી.

રાજાના મહેલના કર્મચારીઓને ફોડ્યા.

રાજાનો લડાઈનો હાથી હતો, એનું નામ કલહ-પંચાનન હતું. એ જે યુદ્ધમાં ઊતરે, એમાં વિજય મળે જ.

કલહ-પંચાનનનો મહાવત કલિંગરાજ હતો. મહારાજ સિદ્ધરાજ પણ એના ખોળે માથું મૂકીને નિરાંતે સૂતા.

હાથી તો એના ઇશારા પર દોડે.

લડાઈનાં સ્થાશિંગા ફુંક્યાં. બધી તૈયારીઓ થવા માંડી. હાથીસેના પણ સજ્જ થવા માંડી. મહામંત્રી ઉદયનની ચક્રેર આંખ આ વખતે ચારે તરફ ફરતી હતી.

એક રાત્રે હાથીશાળામાં કોઈની અવરજવર જોઈ, એમને વહેમ ગયો. કલિંગરાજની સાથે સવાલ-જવાબ કરવા માંડ્યા.

‘હાથીખાનામાં આટલી રાત્રે કોણ આવ્યું હતું ?’

‘અમારે સગાંવહાલાં નહિ હોય કેમ ?’ અમારું નખખોદ નીકળી ગયું નથી, મંત્રીરાજ.’ હાથીના ઉપરી મહાવતે કહ્યું.

ઉદય મહેતાએ કહ્યું : ‘ભલા માણસ ! આવા નાખી દેવા જેવા જવાબ કેમ આપે છે ?’

* ત્યાગ ભટ્ટનું બીજું નામ ચાહડ-ચારુ ભટ્ટ પણ હતું.

ભૂત જાગ્યાં ને ભાગ્યા ❖ ૧૦૩

‘તમને જેમ લાગે તેમ સાચું. અમે ભણેલા નથી કે તમારી જેમ ચીપી-ચીપીને બોલીએ. જેવું હૈયામાં એવું હોઠમાં.’ મહાવત મહેતા પર ટકોર કરતો હતો.

‘તમારાં સગાંવહાલાં આવ્યાં હતાં ?’ મહેતાએ ફરી સવાલ કર્યો.

‘નહિ તો કોઈનાં...’

‘આટલી રાતે કેમ આવ્યાં હતાં ?’

‘રાત અને દહાડો-અમને તો બધું સરખું, મહેતાજી ! આ રાજ અજબ આવ્યું છે. મહારાજ સિદ્ધરાજના વખતમાં તો કોઈ અમને આવું પૂછતું નહોતું. હવે તો પીધેલું પાણી પણ જોખાય છે, ને પરસેવો પણ સામે તોળાવા માંડ્યો છે.’

મહેતાજીને વાત વધારવામાં સાર ન લાગ્યો.

‘લડાઈ આંગણે આવી પહોંચી છે, જાણો છો ને !’ મહેતાજીએ વાત બદલી.

‘જી હા. અમારે તો અમારી ફરજ બજાવવાની છે.’

‘શાબાશ. તમારા જેવા બહાદુરો પર જ રાજ ટક્યું છે.’ મહેતાજીએ કહ્યું.

‘મંત્રીરાજ ! માફ કરજો. આજ તો જમે જગલો, કૂટે ભગલો એવું છે.’ મહાવતે કહ્યું.

‘એવું નથી. આ લડાઈ પતી જાય, એટલે સહુની કદર કરવાની જ છે.’

‘કદર ને ? મંત્રીરાજ ! પેલી વાત સાંભળી છે ? ચોરે ને ચૌટે ચર્ચાય છે. સોલાક નામનો ગવૈયો આવેલો. પાટણ દરબારનું મોટું નામ. મોટી આશા રાખીને આવેલો. શું ગાયું ! શું ગાયું ! ન પૂછો વાત. આખી રાજસભા વાહવાહ કરી રહી. મહારાજા કુમારપાળ પણ ડોલી ઊઠ્યા ને ઇનામ આપ્યું !’ મહાવત વાત કરતો થોભ્યો.

‘રાજા પ્રસન્ન થાય એટલે ઇનામ આપે, એમાં નવી નવાઈ શી ?’ ઉદા મહેતાએ વચ્ચે કહ્યું.

‘કહેવાની વાત હવે આવે છે. ગવૈયો ભારે આશાએ હાથ લંબાવીને ઊભો. ગુર્જરપતિ ભારે ચીઝ્યા હતા. ઇનામ આપ્યું ૧૧૬ દ્રમનું ! ગવૈયાએ

૧૦૪ ❖ ઉદા મહેતા

લેતાં તો લીધું પણ બહાર જઈને એની રેવડી ખરીદી અને શેરીના છોકરાંઓને વહેંચી દીધી.’

મહાવત વાત કરતો થોભ્યો.

ઉદ્ધ મહેતાએ કહ્યું,

‘બલાં માણસ ! રાજા કંજૂસ એમ પ્રજાને સુખ. ઓછા કરવેરા આવે.’

મહાવત કહે : ‘કરવેરા કરતાં કીર્તિની ચિંતા કરવી જોઈએ. આગળ વાત તો સાંભળો. ગવૈયાએ તો રાજાનું અને ગુજરાતનું નાક કાપ્યું. મહારાજાએ નારાજ થઈ ગવૈયાને દેશનિકાલ કર્યો. ગવૈયો બીજા રાજમાં ગયો. ત્યાંના રાજાને પોતાની ક્લાથી રીઝવ્યો. રાજાએ બે હાથી ઇનામમાં આપ્યા. એ બે હાથી લઈને ગવૈયો ફરી પાટણ આવ્યો. અને દરબારમાં હાજર થઈ બે હાથી રાજાને ભેટ આપ્યા. રાજાજીએ પણ વગર શરમે લઈ લીધા. કહો, આમાં શું સારું દેખાયું ?’

મહાવતના શબ્દોમાં ભાવ નહોતો, નવા રાજા તરફનો અણગમો હતો.

મહેતાજી બોલ્યા : ‘ભાઈ ! રાજા કંજૂસ સારો. એ વખતે મહારાજાએ શું કહ્યું હતું, તે તું જાણે છે ?’

‘મને ખબર છે રાજાજીએ કહ્યું કે પ્રજા આપે અને રાજા લે : એ તો આદિકાળથી ચાલતું આવ્યું છે. આ બધું પ્રજાનું જ છે ને !’ રાજા પોતે ક્યાંથી લાવેલો ? પણ મહેતાજી !’ આ જવાબ બરાબર છે ?’ મહાવતે સામો સવાલ કર્યો.

મહેતાજીએ જવાબ ન આપ્યો. એમનું ધ્યાન હાથીખાનામાંથી નીકળીને બહાર જતા માણસો પર હતું.

એમાં અજાણ્યા માણસો હતા. રાજાના જૂના નોકરો પણ હતા.

મહેતાજી આડોઝવણી વાત કરતા બહાર નીકળ્યા. ત્યાં તો સામેથી મહારાજા કુમારપાળ આવતા મળ્યા.

મહારાજાએ મારવાડીનો વેશ સજ્યો હતો. અજબ વેશ !

મહામંત્રીને કંઈ કહેવું ન પડ્યું. જાગતા રાજાને જમ પણ ન પહોંચે !

ભૂત જાગ્યાં ને ભાગ્યાં ❖ ૧૦૫

થોડી વારે બંને જણા પાછા વળી ગયા.

યુદ્ધનો ખરો દિવસ આવી પહોંચ્યો. આજે સવારે કૂચ થવાની હતી.

રાજહાથી કલહ-પંચાનન રાતથી સજ્જ હતો. મહુડાનાં પાણી ને અફીણના કસૂંબા એને પાયાં હતાં.

પાછળના દિવસોમાં શામલ નામનો નવો મહાવત જૂના મહાવત કલિંગરાજની મદદમાં મુક્રયો હતો. એ પણ નવા રાજાનો ભયંકર વિરોધી હતો.

કલિંગરાજને થયું કે એકથી બે ભલા !

સવાર થવા આવ્યું. ઉષાએ હજુ આક્રશનો દરવાજો ઉઘાડ્યો નહોતો.

કલિંગરાજ તૈયાર થઈને આવી ગયો હતો. એ એક વાર હાથીશાળાની બહાર નીકળ્યો. અંદરથી બધે બરાબર છે કે નહિ, તે જોવા માટે નીકળ્યો હતો.

એને એક વાતનું અચરજ થયું. જ્યાં ગયો ત્યાં જૂનાં માણસો કોઈ નહોતાં. બધાં નવાં હતાં.

એ આ અંચબામાં પડ્યો હતો, ત્યાં માણસ આવ્યું, એણે કહ્યું.

‘તમને ઉદ્ધ મહેતા યાદ કરે છે.’

‘શું છે મહેતાને ? કહો કે અત્યારે હવે આવવાનો સમય નથી.’
કલિંગરાજે જવાબ આપ્યો. આખરે તો એ ઓછા પેટનો હતો.

માણસ જવાબ લઈને પાછો ફર્યો. કલિંગરાજ એ માણસની પાછળ ચાલ્યો. પોતાનો જવાબ સાંભળી મંત્રીરાજનું મોં કેવું થાય છે, તે જોવાની એને ખાસ મરજી હતી.

મનમાં વિચારતો હતો,

‘મજા આવશે, યાર ! જોવા જેવું મોં થયું હશે.’

પણ કલિંગરાજ મોં જોવાની એ મજા માણે, એ પહેલાં પાછળથી આવીને કોઈએ એના બે હાથ ઝાલ્યા.

પાછું વળીને જોવા જાય, ત્યાં મોંમાં ડૂચો આવ્યો.

બે પગે ફફડાટ કરવા લાગ્યો તો ત્યાંય દોરડું આવ્યું.

થોડી વારમાં, બિલકુલ ચૂપચાપ. ક્રલિંગરાજ મુરઘો બની ગયો.

એ મુરઘાને ઘસડીને એક ઓરડીમાં પૂરી દીધો.

બીજી પળે, જાણે કંઈ બન્યું નથી તેમ સેના ઊપડી. હાથી હંકાયા. ઘોડા દોરાયા. લડાઈનું રણશિંગું ગાજી રહ્યું.

રાજહાથી કલહ-પંચાનન પર નવો મહાવત હતો.

નામ એનું શામળ !

હાથીના હોદા પર મહારાજ કુમારપાળ હતા. એમની ચક્રેર આંખ ચારે તરફ ફરી રહી હતી.

આજની લડાઈ પારકું કરતાં પોતાનાં સાથે વિશેષ હતી. કુમારપાળ રાજા ન થાય, એમ ચાહનારા બધા એકઠા મળ્યા હતા.

એકઠા મળીને જુદા જમાવ્યું હતું.

સાંભરરાજ એ સહુની મદદે હતો.

લડાઈ કટોકટીની હતી. આજ કુમારપાળની અને એના સાચા મદદગારોની ક્સોટી હતી. શત્રુ અને મિત્ર આજ ખુલ્લા પડવાના હતા.

લશ્કરમાં કંઈક ક્યાંક બેદિલી હતી. લડાઈ લડાવી જોઈએ, એ રીતે લડાતી જ નહોતી.

કોઈ તન-મનથી લડતા હતા.

કોઈ માત્ર તનથી લડતા હતા, મનથી નહિ.

કોઈ લડતા જ નહોતા. લડાઈનો તમાશો જોવા આવ્યા હોય તેમ વર્તતા હતા.

કુમારપાળ બાહોશ અને બહાદુર યોદ્ધો હતો. જીવનમાં ક્સોટીઓ અને કટોકટીઓ જોતો આવ્યો હતો.

એણે પોતની જાતને આગળ કરી.

હાથી કલહ-પંચાનનને હાંક્યો. પણ હાથી આગળ વધવાને બદલે પાછો પડવા લાગ્યો.

એ હાથી પાછો પડે, એટલે પાછળની હાથી સેના પણ પાછી ફરે. અને

ભૂત જાગ્યાં ને ભાગ્યા * ૧૦૭

૧૦૮ ❖ ઉદા મહેતા

પછી હાથીના પગે જ પાછળની બધી સેના આવે. પોતાના હાથી અને પોતાની જ સેનાનો ક્યરઘાણ !

મહાવત અંકુશ પર અંકુશ ઝીકે જતો હતો. પણ હાથી ટસથી મસ થતો નહોતો, બલકે પૂંછડું દબાવી પાછો વળી જવા માગતો હતો.

રાજાએ તલવાર ખેંચીને મહાવતને કહ્યું, 'રે ! તું પણ ફૂટી ગયેલો છે કે શું ?'

મહાવત બોલ્યો : 'ના હજૂર ! ઇષ્ટદેવના સોગન, પણ ત્યાગ ભટ્ટ સિંહનાદી પુરુષ છે. એ સિંહનાદ કરે છે. હાથી એ સાંભળી પાછો હઠે છે.'

'સિંહનાદ સાંભળીને પાછો હઠે છે ?' રાજા પળવાર વિચારી રહ્યા, ને તસ્ત પોતાની ભેટ પરનું શેલું છોડી બે કટકા કરતાં કહ્યું,

'ખોસી દે હાથીના બંને કાનમાં, ને હાથીને આગળ હાંકી દે !'

મહાવતે ખેસના કકડા કર્યા અને હાથીના બંને કાનમાં કપડાના ડૂચા ઘાલ્યા. અવાજ સંભળાતો બંધ થયો. હાથી આગળ વધ્યો.

નાની એવી સમયસૂચકતાએ લડાઈનો દોર હાથમાંથી સરી જતો અટકાવ્યો.

ત્યાગ ભટ્ટ પણ કુમારપાળનું સ્વાગત કરવા આગળ આવ્યો. એ જાણતો હતો - એને ખાતરી હતી કે મહાવત ફોડેલો છે, પોતાની સૂચના મુજબ હાથી હાંકશે.

ત્યાગ ભટ્ટ પોતાના પ્રચંડ હાથીની પીઠ પર ખડો થયો. હાથમાં તલવાર લીધી, ને હનુમાન કૂદકો માર્યો, રાજા કુમારપાળના હાથી પર !

એક જ પળ. ઊંચે આકાશમાં દેખાયો. જાણે હનુમાનજીનો નવો અવતાર આવ્યો !

બીજી પળે હાથીના હોદા પર સમજો.

ત્રીજી પળે કુમારપાળનું મસ્તક ઘડથી જુદું સમજો.

ચોથી પળે ત્યાગ ભટ્ટનો જયજયકર સમજો !

પળ-વિપળની વાતો હતી, પણ રાજા કુમારપાળ કચી માટીનો નહોતો. જેવી ત્યાગ ભટ્ટે છલાંગ મારી, કે એણે હાથીને પાછો હટાવ્યો.

ભૂત જાગ્યાં ને ભાગ્યા ❖ ૧૦૯

હાથી બે કદમ પાછો !

ત્યાગ ભટ્ટ હાથીના હોદ્દા પર પડવાને બદલે નીચે પડ્યો. ઉપરથી રાજા કુમારપાળનો બરછો આવ્યો. પાછળથી કલહ-પંચાનનનો પગ આવ્યો.

ત્યાગ ભટ્ટ ત્યાં ને ત્યાં ચેટલો થઈ ગયો, વગર મોતે મર્યો.

આમ, એ દહાડે ભૂત બધાં ભાગી ગયાં. મહારાજા કુમારપાળનો વિજય વાવટો ફરક્યો.

ઉદ્ધ મહેતાને હવે શાંતિ વળી. રાજની નાવ શાંત જળમાં સરતી લાગી. ધીરે-ધીરે તેઓ રાજક્રજમાંથી ફરેગ થવા લાગ્યા.

વરસ ઍશીને ઉંબરે

ઉદ્ધ મહેતા આજે ઍશી વર્ષના ઉંબરે હતા. એમણે રાજધાનીનું શહેર પાટણ છોડી દીધું હતું.

કર્ણાવતીમાં આવીને વસ્યા હતા.

દીકર્ય પ્રતાપી નીકળ્યા હતા. મોટો ગુજરાતનો મહામાત્ય હતો. બીજો દંડનાયક હતો. ત્રીજો સેનાનાયક હતો. ચોથો વળી સહુથી ચતુર હતો. એની ઉદ્ધરતા અપાર હતી. એણે જૈન દેરાસરો સાથે વૈષ્ણવ મંદિરો પણ બંધાવવા માંડ્યાં હતાં.

બધા જેવા શૂરવીર એવા જ દાનવીર હતા !

મોટો દીકરો તો વળી કવિ નીકળ્યો હતો.

ભરી ભાદરી લીલી વાડી હતી. ક્રેઈ વાતે તૂટો નહોતો.

ઉદ્ધ મહેતાએ વિચાર્યું,

‘હવે તો જે ધર્મના પ્રતાપે સુખી થયા, એ ધર્મનું આરાધન કરવું.

‘જે ગુરુ ના સંસર્ગે સંસ્કરી બન્યા, એની ચરણસેવા કરવી.’

વરસ ઍશીને ઉંબરે ❖ ૧૧૧

ગુજરાતની ભૂમિ પર ભારે ભાવ હતો.

‘જે ભૂમિમાં આવી સુખી થયા, એ ભૂમિના સપૂત તરીકે જીવવું ને મરવું. ગુજરાત મારું, હું ગુજરાતનો.’

પોતે પાટણથી મહારાજ કુમારપાળની રજા લઈને ક્ષાંવતી આવ્યા. નીકળતી વખતે મહારાજને વચન આપ્યું,

‘જરૂર પડે ત્યારે સેવકને યાદ કરજો. વિના વિલંબે હાજર થશે.’

વરસો સુધી તો કંઈ જરૂર ન પડી, પણ એકવાર અચાનક સંદેશો આવ્યો.

‘સૌરાષ્ટ્ર પર ચડાઈ કરવાની છે. બળ સાથે કળની જરૂર છે. સહુની નજર આપના પર છે.’

ઘણીનો સંદેશો સાંભળી, મહેતાજી ઊભા થઈ ગયા. સંદેશો લાવનારને ભેટ્યા, ઇનામ આપ્યું.

ઘરમાં ખબર આપવા ગયા.

‘ઘરનાં રાણી ! હવે તમારા રાતા ચૂડાને રંગ ચઢશે. લડાઈમાં જાઉં છું.’

માઉદેવી કહે : ‘અરે, તમે તો પરમ શ્રાવક ! તમારે વળી લડાઈ કેવી ?’

‘કેમ લડાઈ કેવી ? શું અમે આ ભૂમિનું અન્ન ખાતા નથી ? શું આ ભૂમિનું પાણી પીતા નથી ? આ રાજની છત્રછાયા લેતા નથી ? આ તો ફરજનો સાદ ! બેઠા હોઈએ ત્યાંથી ઊભા થઈને દોડવાનું !’

એથી વર્ષના મહેતાજી આ વખતે પૂરા પિસ્તાલીસના લાગ્યા.

મહેતાજીની ઊલટ જબરી હતી. તૈયારી કરતાં-કરતાં વળી બોલ્યા :

‘સૌરાષ્ટ્રમાં શત્રુંજય તીર્થ છે. યાત્રા પણ થઈ જશે. એક પંથ અને દો કાજ !’

‘પણ દીકરાઓને કંઈ ખબર તો કરો !’

‘એક પણ દીકરાને સાથે લેવો નથી. ટેકો તે ક્યાં સુધી લેવો શોભે ?’

‘અરે ! પણ લડાઈમાં કંઈ થાય તો ?’

‘ગાંડી ! ગુરુની વાણી નથી સાંભળી ? આત્મા અમર છે. એ મરતો નથી, જન્મતો નથી. આ દેહ તો આત્માએ પહેરેલા વાઘા છે. વાઘા જૂના થયા

હશે ને ફાટી જશે. તો વળી નવા !' મહેતાજી ખૂબ ઉત્સાહમાં હતા.

'તમે તો અવળ વાણી બોલો છો.' માઉદેવીએ કહ્યું.

'હું ક્ષત્રિય પણ છું. શ્રાવક પણ છું.' મહેતાજીએ ટૂંકામાં જવાબ વાળતાં કહ્યું : 'પાટણથી લશ્કર આવી પહોંચવાની તૈયારીમાં છે. ચાલો, તૈયારી કરો, જેથી આપણે કારણે કૂચમાં મોડું ન થાય.'

મહેતાજીએ બપુતર સજ્યાં. લોહની પાઘ અને શિરસ્ત્રાણ ધાલ્યાં. કમરે સિરોહીની તલવાર નાખી. ભેટમાં કટારી મૂકી.

કપાળે કુંકુનો ચાંલ્લો કર્યો. ઉપર ચોખા ચોડ્યા. સારા શક્ત જોઈ ઘર બહાર નીકળ્યા.

ચોકમાં તરઘાયો પિટાતો હતો. રણભેરીઓ ગાજી રહી હતી. ગુર્જર યોદ્ધાઓ સજ્જ થતા હતા.

બહાર મહેતાજીનો રેવંત ઘોડો હણહણી રહ્યો હતો.

માઉદેવી આખરે તો સ્ત્રીની ક્રેમળ જાત ને ? કહ્યું :

'દીકરાને મળીને ગયા હોત તો ઠીક થાત !'

મહેતાજીએ જવાબ આપવાને બદલે પોતાની રીત મુજબ એક ગીત ગાયું,

'દેવી ! કિસકે ચેલે, કિસકે પુત !

આતમરામ અકેલે અવધૂત !'

ને વગર પેંગડે ઘોડા પર છલાંગ દીધી, આખો જનસમાજ મહેતાના બળને જોઈ રહ્યો. બુઢાપો તો જાણે ક્યાંય સંતાઈ ગયો.

મહેતાએ ઘોડો હાંક્યો, જયજયકર થઈ રહ્યો.

થોડી વારમાં પાટણના લશ્કરના ભેગા ભળી ગયા.

દડમજલ કૂચ ચાલુ થઈ.

પણ સૌરાષ્ટ્ર આવતાં મહેતાજીએ ઘોડો તારવ્યો ને બોલ્યા :

'બેલીઓ ! તમે આગળ વધો. હું શત્રુંજય પર આદિનાથ દ્વદને જીહારી આવું ! ખબર નહિ ઇસ જુગમેં પલકી, ક્રે જાને ભૈયા કલકી.'

ને ઘોડો એ દિશામાં મારી મૂક્યો.

શહાદત

ઉદ્ધ મહેતાએ તલવાર પકડી છે.

ગઈકાલનો પરમ શ્રાવક, ક્રીડીને જાળવનારો, મસ્તાંને મેર ન કહેનારો, આજ પરમ ક્ષત્રિય વીર બની બેઠો છે.

મેગલપુરનું ભયંકર મેદન છે. સાંગણા ડોડિયાનું જુદ્ધ છે. સામે સૌરાષ્ટ્રના બંડખોર સામંતો છે.

બળમાં પૂરા છે. કળમાં શૂરા છે. ઘડીમાં બિલ્લીપગે પાછા હઠે છે. દુશ્મનને પડમાં આવવા દે છે. દુશ્મન આવ્યો કે આંતરીને એવા ઘા દે છે, કે ન પૂછો વાત !

ઘડીમાં સિંહની છાતીએ આગળ આવે છે. ગર્જે છે, પડકાર કરે છે, હોકાર કરે છે. દુશ્મનને વગર લડ્યે દબાવી દે છે !

ઉદ્ધન મંત્રી પણ જુદ્ધના જૂના જોગી છે. સધરા જેસંગના વારાના યોદ્ધા છે. રાખેંગાર સાથેના યુદ્ધમાં સોરઠ પર આવીને ખાંડાના ખેલ ખેલી ગયા છે.

બંને પક્ષથી હાકલો થઈ.

સૂરજ મહારાજે પૃથ્વી પર ડોકું કઢ્યું કે તલવારો મ્યાન બહાર

નીકળી પડી.

ઘમસાણ જુદા જામ્યું. ગુજરાતનાં અને સોરઠનાં લશ્કરો સામસામે આવ્યાં. પ્રારંભમાં તો બંને સરખાં ઊતર્યાં. ન કોઈ તસુ આગળ વધે કે ન કોઈ તસુ પાછળ હઠે.

બપોર થયા. ગુજરાતનાં લશ્કર જોર પર આવ્યાં. સોરઠના સૈનિકો પાછળ હઠ્યા.

વિજય હાથવેંતમાં લાગ્યો. સૂરજ અસ્તાચળ તરફ ઊતરવા લાગ્યો. લડાઈની પૂર્ણાહુતિ દેખાતી હતી, ત્યાં નવું પૂર આવ્યું.

સોરઠી જોદ્ધા અડગ થઈ ગયા. ખરેખરનો રંગ જામ્યો. જોનારને એમ જ લાગે કે અત્યાર સુધી તો લડાઈ નામની કોઈ બાળ-રમત રમાતી હતી. હવે જ સાચી લડાઈ શરૂ થઈ.

ગુજરાતનું સૈન્ય પાછું હઠવા લાગ્યું. સોરઠિયાં જોદ્ધા જીત પર આવતા ગયા. મહામંત્રી ઉદયનની ગણતરી હતી, સાંજ પહેલાં લડાઈ ખતમ થઈ જવી જોઈએ.

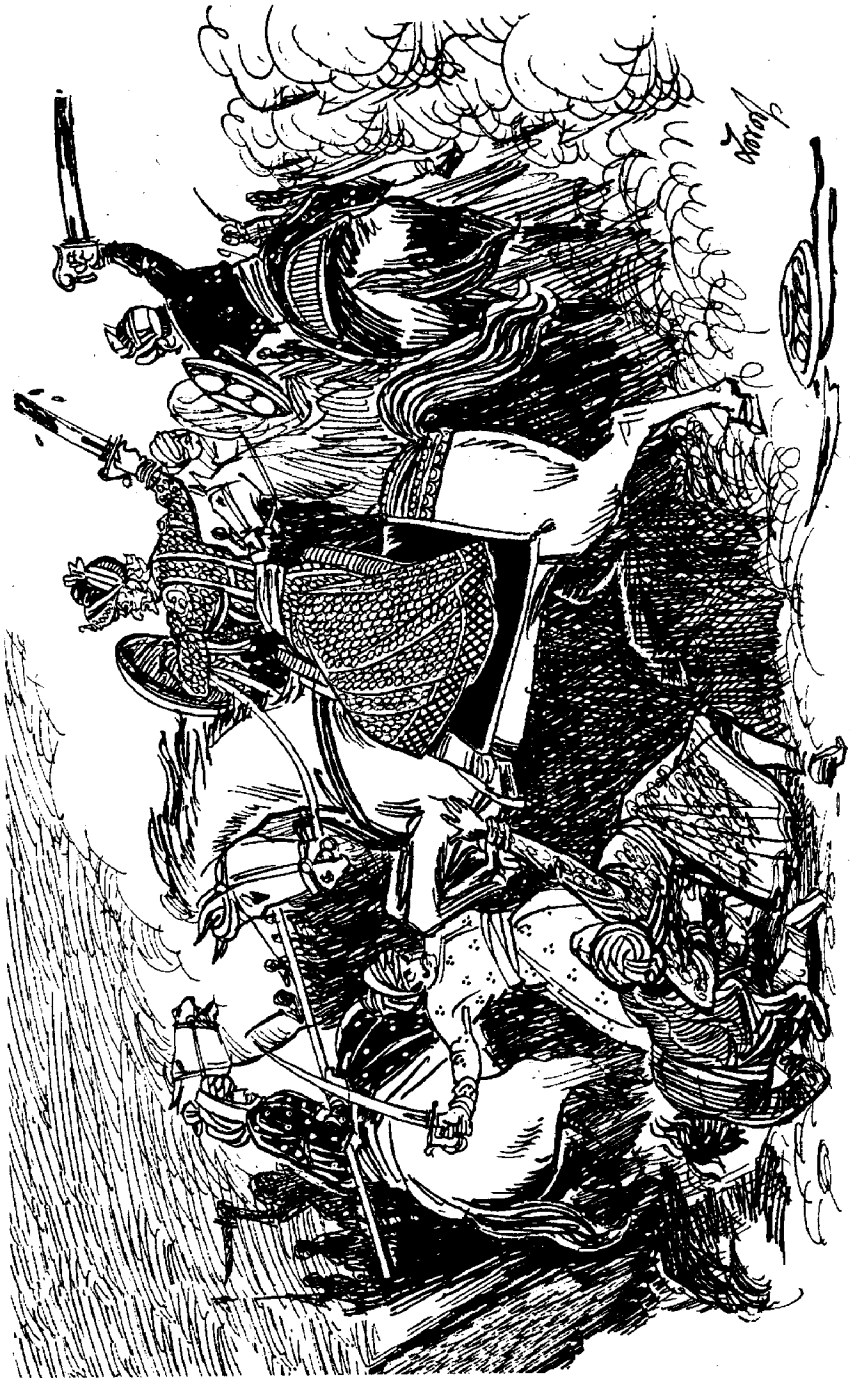
સૂરજ આથમે એટલે તો આ બધા રાજા. પછી નવો દિવસ, નવો વેશ ને વળી નવે નામે લડાઈ ! મહેતાજીએ પોતાના ઘોડાને હાંક્યો, બરાબર લડાઈની વચ્ચે !

બરાબર તલવારોની તાળી જામી હતી. જીવ પર આવીને બધા લડતા હતા. બરછી, ભાલા, કૃપાણ, કટારી, ચાલતાં હતાં. તીરોનો વરસાદ વરસતો હતો.

‘જય મા ગુર્જરી !’ રણહાક સંભળાઈ, અને એ સાથે મહામંત્રી ઉદયન ઝૂકી પડ્યા. હોળીમાં ઘેરૈયા ધૂમે એમ ધૂમવા લાગ્યા. તલવાર તો જાણે વીજળીની ઝડપે ફરે છે.

‘આજે ક્રમ પૂરું કરો. આવતી કાલ ક્રીન હશે.’ મહામંત્રીએ પોકાર કર્યો. એ પોકારે ગુજરાતની સેનાને ઉત્સાહ આપ્યો. તેઓએ જોયું તો એંશી વર્ષના મહામંત્રી માથું મૂકીને ખેલ ખેલી રહ્યા છે. એમના ઘા ભલભલા જીવાન જોદ્ધાને ઝીલવા ભારે પડે છે.

‘વાહ, રંગ વાણિયા તારી જનેતાને !’ ચાણોએ મંત્રીરાજને બિરદાવ્યા : ‘આજ તમારી ક્સોટીના ત્રાજવે શૂરવીરોને તમે તોળી લીધાં. એ’ તરફ જીવાન શહાદત ❖ ૧૧૫

જોદ્ધાઓ ને એક તરફ એશી વર્ષનો વૃદ્ધ વાણિયો, તોય ત્રાજવું, વાણિયા ! તારું નમ્યું !'

યુદ્ધ તો આક્રમમાં અપ્સરાઓ જોવા આવે એવું બન્યું.

'અલ્યા, પહેલાં આ વાણિયાને ઉપાડી લો. પછી બીજાને ભરી પીશું.' સોરઠી બંડખોરોએ પોકર કર્યો.

આખું શત્રુદળ એકસામટું મહામંત્રી પર તૂટી પડ્યું. ચારે તરફથી એક જ નિશાન પર ઘા થવા લાગ્યા !

પણ વાહ રે મંત્રીરાજ ! શૂરવીરતાના મંદિર પર તમે આજ શિખર ચઢાવ્યું.

આખું અંગ ચાળણીની જેમ વીંધાઈ ગયું. શરીર પરથી લોહીનાં ઝરણાં વહી રહ્યાં. માથું પડ્યું કે પડશે, એમ ડોલવા લાગ્યું. પણ પીછેહઠ કેવી !

ગુજરાતની સેનાને આ ડોસાએ ફરી ઉત્સાહી બનાવી. આભમાં દેવતાઓ જોવા આવે એવી લડાઈ જામી.

સોરઠિયા જોદ્ધાનું જોર તૂટ્યું.

એ વખતે તારવીને રાખેલી ગુજરાતની સેના મેદાન પર આવી. મહામંત્રીના આ વ્યૂહ હતા.

થાકેલી ગુજરાતની સેનાને જોર મળ્યું !

થાકેલી સોરઠી સેનાની હિંમત તૂટી ગઈ.

એક પળમાં વસ્તનું ક્રમ થઈ ગયું ! લડાઈ જિતાર્થ ગઈ. ગુજરાતનો જયજયકર વર્તી ગયો.

સોરઠિયા બંડખોરો નાઠા. કેટલાક શરણે આવ્યા. શરણે આવ્યા એને જીવતદાન આપ્યું. પણ હવે મહામંત્રીથી ઘોડા પર બેસાતું નહોતું. તેમને છાવણીમાં લાવવામાં આવ્યા.

રાજવૈદ આવ્યા. જખમ બધા ધોયા, સાંધ્યા, દવા લગાડી. દેહમાં તો લાલ્હ લાગી હતી, પણ મોંમાંથી ચૂંકરો કેવો !

ઉદ્ધ મહેતાએ કહ્યું : 'મને પાટણ ભેગો કરો. હવે દેહનો ભરોસો નથી. વિદાયની ઘડી આવી છે. ગુરુનાં અને રાજાજાનાં દર્શન કરવાં છે.'

એજ રાતે, એક પાલખીમાં મહામંત્રીના ઘાયલ દેહને મૂક્યો, અને તાબડતોબ સહુ પાટણ તરફ ચાલ્યા.

અંતિમ ઘરછા

વઢવાણ શહેરનું પાદર છે.

પાલખી થંભી છે. અંદર સૂતા-સૂતા ઉઘ મહેતાના જીવનની આખરી ઘડીઓ ગણાય છે. ચારે તરફ જુએ છે.

‘ઓ રહી ભગવાન મહાવીરની દેરી ! જ્ય અહિંસાના શિસ્તાજ !’

મહેતાજીને આટલું બોલતાંય થાક લાગ્યો.

‘ભાઈઓ ! કહેવાય છે કે મગધ-બિહારથી, વૈશાલી-ક્ષત્રિયકુંડથી ભગવાન અહીં આવ્યા હતા. કોઈ કહે છે કે નહોતા આવ્યા. આવ્યા હોય કે ન આવ્યા હોય. આપણે તો એના નામસ્મરણથી ક્રમ. નામસ્મરણથી કલ્યાણ થાય.’

મહેતાજી થોભ્યા. દેહના તમામ જખમમાંથી લોહી ચૂતું હતું. થોડી વારે એ બોલ્યા :

‘વાહ મારા પ્રભુ ! વાહ તારી વાણી ! સંસાર સાગર છે. શરીર નાવ છે. જીવ નાવિક છે. એ નાવથી જેટલો સાગર ઓળંગાયો એટલો જ્ઞયદો. નાવ જેટલી સતધરમથી હાંકી એટલો લાભ !’

૧૧૮ ❖ ઉદા મહેતા

મહેતાજી વળી થોભ્યા.

પણ આટલું બોલતાં-બોલતાં મહામંત્રી નંખાઈ ગયા. શ્વાસની ધમણ ઊપડી.

તરત વૈદ્યને બોલાવ્યા. સાથેના સરદારોને બોલાવ્યા. સરદારો કુશળાંતર પૂછવા લાગ્યા. વૈદ્ય સારવાર માટે આગળ વધ્યા. બધાને ત્યાં જ દૂર ઊભા રાખી ઉદ્ધ મહેતા બોલ્યા :

‘હવે ઔષધ અરિહંતના નામનું અને વૈદ્ય મારી વિધાતા. થોડા વખતનો મહેમાન છું. જુઓ, મરવાનો અફ્સોસ નથી દેહ તો સફળ થઈ ગયો. દેવ, ભૂમિ અને રાજાની સેવા કરતાં-કરતાં મોત મળે એનાથી રૂડું શું ?’

‘ધન્ય છે અવતાર આપનો !’ સહુ બોલ્યા.

‘ખરેખર ! મને પણ મારો અવતાર સફળ લાગે છે. પણ મારા મનની ચાર વાત બાકી છે.’ મહામંત્રી મહામહેનતે બોલ્યા.

‘કહો, આપની શું ઇચ્છા છે ? અમે જરૂર પાર પાડીશું.’

‘પહેલી ઇચ્છા શત્રુંજયતીર્થના ઉદ્ધારની ! ત્યાંના દેરાં લાકડાનાં છે. તે પાષાણનાં કરવાં.’

બોલતા મહામંત્રી થોભ્યા. વળી, થોડી વારે કહ્યું :

‘હું લડાઈમાં આવતાં પહેલાં યાત્રાએ ગયેલો. ભગવાનની પૂજા કરતો હતો, ત્યારે એક ઉંદર દીવામાંથી સળગતી દિવેટ લઈને જતો જોયો. કોઈ વાર ગફલત થઈ જાય તો લંક્ર લાગી જાય. માટે દેરાં પથ્થરનાં કરવાં.’

‘જરૂર આપના પુત્રો એ ક્રમ કરશે.’ સામંતોએ વચન આપ્યું.

‘બીજી ઇચ્છા...’ મંત્રીરાજ આગળ બોલ્યા : ‘ભરૂચના શકુનિક્ર વિહારનો ઉદ્ધાર કરવો.’

‘એ પણ પૂર્ણ કરાવીશું.’

‘ત્રીજી ઇચ્છા. શત્રુંજય પર પાજ બાંધવાની, યાત્રાળુઓને સહેલાઈથી યાત્રા થઈ શકે.’

‘એ પણ પૂર્ણ કરાવીશું.’

‘છેલ્લી ઇચ્છા. કોઈ મુનિજનનાં દર્શન થઈ શકે તો.’

હમણાં શોધી લાવીએ છીએ...’ એમ કહી સામંતો બહાર નીકળ્યા. ચારે

અંતિમ ઇચ્છા ❖ ૧૧૯

તરફ મુનિની શોધ આદરી.

થોડી વારમાં એક મુનિરાજને લઈને પાછા ફર્યા.

મંત્રીરાજે સૂતાં-સૂતાં હાથ જોડ્યા. મુનિરાજે ધર્મ-લાભ કહ્યા.

મુનિરાજ બોલ્યા : ‘મંત્રીરાજ ! આ સંસારમાં કોઈ આપણું નથી, આપણે કોઈના નથી.’

મંત્રીરાજે પડ્યા-પડ્યા ડોકું ધુણાવ્યું.

‘આ જીવન તો નાટક છે. અનેક વેશ લીધા અને અનેક વેશ લઈશું.’

‘હા ગુરુદેવ !’ મંત્રીરાજ બોલ્યા.

‘વેશ ઓછા થાય એમ વર્તવું. ભવના ફેરા કપાઈ જાય તેવી ભાવના રાખવી.’

‘રાખુ છું.’

‘અરિહંતનું સ્મરણ કરજો.’

‘કરું છું.’

‘સિદ્ધ-સાધુનું સ્મરણ કરજો.’

‘કરું છું. પેલું પદ સંભળાવો એસી દશા હો...’

મુનિએ ગીત ઉપાડ્યું.

“એસી દશા હો ભગવન,
જબ પ્રાણ તનસે નિકલે !
ગિરિરાજ ક્રી હો છાયા,
મનમેં ન હોવે માયા !”

સાંભળતાં-સાંભળતાં મંત્રીરાજે માથું ઢાળી દીધું.

છેલ્લો બોલ સંભળાયો, ‘હે અરિહંત !’

ઉદ્ધ મહેતાનું પ્રાણપંખેરું સ્વર્ગના માળા તરફ ઊડી ગયું.

વઢવાણથી મારતે ઘોડે ખેપિયો રવાના થયો. જ્યાં જ્યાં સમાચાર મળ્યા ત્યાં ત્યાં શોક પ્રકટ્યો.

ભોગાવાના કાંઠે ચિતા ખડકાઈ. નકરી ચંદનની ચિતા !

થોડી વારમાં ઘવાયેલો દેહ ભસ્મીભૂત થઈ ગયો.

૧૨૦ ❖ ઉદ્ધ મહેતા

શીરા માટે શ્રાવક

લોકો હસે છે. છોકરાં કાંકરા નાખે છે.

એક મુનિ શહેર વીંધીને ઊભી વાટે ચાલ્યો જાય છે. ન એ ક્રોધ કરે છે.
ન સામે કાંઈ બોલે છે. શાંતિથી પોતાની વાટે ચાલ્યો જાય છે.

મધપૂડા પર માખીઓ બણબણે એમ લોક બણબણે છે,
‘અલ્યા ! શીરા માટે શ્રાવક થયો કે ?’

‘કોણ ?’

‘અરે, પેલો રામધન ભવાયો !’

આ તે મુનિ છે કે ભવાયો છે ?’

‘ભવાયો.’

‘તે મુનિ કેમ થયો ?’

‘વાત ભારે મજાની છે. સોરઠના યુદ્ધમાં ઘવાયેલા મહામંત્રી ઉદયન પાલખીમાં વઢવાણ સુધી આવ્યા, ત્યાં યમના તેડાં આવ્યાં. છેલ્લી ઘડીએ એમની ઇચ્છા કોઈ સાધુનાં દર્શન કરવાની થઈ. ઇચ્છા પૂરી તો કરવી જોઈએ. અને શોધ કરતાં ક્યાંય સાધુ મળે નહિ. તાકડે આ રામધન ભેટી ગયો. એને

બધા વેશ લેતાં આવડે. એને જૈન સાધુનો વેશ પહેરાવીને મંત્રીરાજ પાસે રજૂ કર્યો. મંત્રીનું તો મોત સુધરી ગયું. દેવ બડા નહિ, પણ આસ્થા બડી છે. પણ આ બંદે હવે લીધો વેશ છોડતો નથી.'

સાંભળનારા બધા ખડખડાટ હસી પડ્યા.

‘મુનિરાજ! વ્યાખ્યાન વાંચે ને !’ એક ટીખળી માણસે પાસે જઈને કહ્યું.

‘ભાઈ ! હું ભણેલો’ નથી. હું તો વેશધારી છું.’ ભવાયો બોલ્યો.

‘જે વેશને મહામંત્રી જેવાએ વંદન કર્યું, એ વેશ કેટલો બડભાગી ! હવે મારું દિલ એ વેશ તજવામાં માનતું નથી !’

‘ખરે ભવાયો’ લોકોએ બૂમ પાડી. છોકરાંઓએ કાંકરા નાખ્યા.

મુનિ ભિક્ષા માટે નીકળ્યા. કોઈ ભિક્ષા આપતું નથી. કોઈ હડધૂત કરે છે. કોઈ બોલાવીને પાત્રમાં એઠવાડ નાખે છે !

મુનિ મોટું મન રાખીને કહે છે,

‘આ પણ મારે મન તપ છે. દેહને ક્રુષ્ટ આપ્યા વગર, મનને માર્યા વગર કલ્યાણ ન થાય.’

બે દિવસ, ચાર દિવસ ગયા. મુનિની મશકરી ચાલ્યા કરે છે, પણ મુનિ મન પર લેતા નથી. ઊલટા કહે છે,

‘સજ્જનો ! તમારી ગાળ મારે માટે ધીની નાળ છે.

ધીરે-ધીરે લોકો મુનિની શાંતિ જોઈ ખેંચાયા. તેઓ કહેવા લાગ્યા : ‘રે આને તો રંગ લાગી ગયો છે. કંઈ વર્ણથી સાધુ ન થવાય, ગુણથી થવાય.’

મુનિનાં માન વધ્યાં.

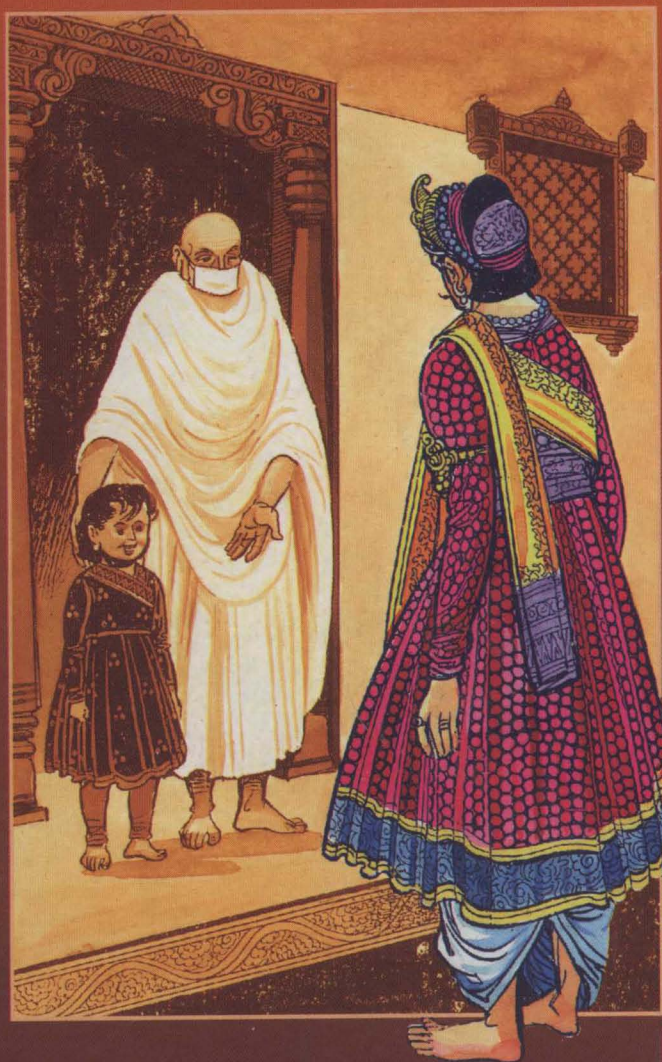
ઠેરઠેરથી આમંત્રણ આવવા લાગ્યાં. એના પગ પૂજાવા લાગ્યા. પણ વખાણમાં કે નિંદામાં મુનિનું મન શાંત છે. એક ત્રાજવાનાં બે પલ્લાં છે.

એ કહે છે : ‘ભાઈ ! જીવન જીવો તો ઉદ્ધ મહેતા જેવું ! જીવ્યું પ્રમાણ-મર્યું પ્રમાણ. દુનિયામાં ઘણાને મરતાં આવડે છે, જીવતાં આવડતું નથી. ઘણાને જીવતા આવડે છે, મરતાં આવડતું નથી. મહામંત્રી ઉદ્ધનને જીવતાંય આવડ્યું-મરતાંય આવડ્યું. એમના એક દર્શને તો મારે તો બેડો પાર થઈ ગયો ! ધન્ય મંત્રીરાજ !’

લોકો બોલ્યા,

‘સાચી વાત છે મુનિની. હાથી જીવતો લાખનો, મર્યે સવા લાખનો તે આનું નામ !’

૧૨૨ ❖ ઉદ્ધ મહેતા

ISBN 978-81-89160-80-

9 788189 160807

